

In dit nummer

- 37 ■ COLUMN
Wee U Schriftgeleerde!
- 38 ■ **Skeletten op Bastion Baselaar**
Het Frans hospitaal van 1794-1795
Jan Buiks
- 44 ■ INTERVIEW
Jan Bruens
Leven in de brouwerij
Jac. J. Luyckx
- 47 ■ **Luchtvaartpionier Henri Bakker**
100 jaar geleden eerste militaire vlucht
Laurens Ruzius
- 52 ■ MOERS TAAL
Efkes mèrte
Groente en fruit op de Bossche Markt
Frank Finkers
- 54 ■ **Jheronimus Bosch en de Ars Moriendi**
Hoe te sterven in de Late Middeleeuwen
Ed Hoffman
- 58 ■ AANZIENLIJKE HUIZEN
Hinthamerstraat 151-153-155
Ingewikkelde woonvormen
Jac. J. Luyckx
- 62 ■ BOEKBESPREKING
Memoires van Max Cahen
Door oorlog en jodenvervolging getekend
Ottie Thiers
- 63 ■ BAM-PRAAT
Geboortegrond
Stefan Molenaar
- 64 ■ IN MEMORIAM
Jozef Hoekx (1936-2011)
Aart Vos
- 65 ■ BERICHTEN
Nieuws van het Stadsarchief
Nieuws van de BAM
Nieuws van de Boschboom

Wee U Schriftgeleerde!

Nu opletten!, denk ik altijd, als een auteur snikkend bekent dat hij in 'ballingschap' leefde – in dit geval te Bussum en in de hoofdstad – maar tot zijn onuitsprekelijk geluk weer boerenkool kan eten zoals zijn grootmoeder die bakte. Het overkwam glossy Antoine Bodar. Vader en moeder betrokken een appartement aan 'de eigen' Bossche markt. Zo keerde Antoine terug. De schokkende ontboezeming kunt u lezen in 'Bosch Requiem 2010', het fraaie boekje dat naar aanleiding van de uitvoering van het Requiem van Pierre de la Rue verscheen. En nog meer: u krijgt er van langs. 'Het ontbreekt de Bosschenaar aan historisch benul' orakelt hij. Bodar stelt mij diep teleur. Sedert 1952 heb ik van dergelijk gekeuvel geen kennis meer genomen. Het blijkt dat de erudiet tijdens zijn ballingschap alleen Hezenmans heeft gelezen (in Bussum en Amsterdam zijn in tegenstelling tot Den Bosch boekwinkels en bibliotheken schaars, dat is een excuus) en na zijn terugkeer in zijn 'vaderstad' kwam hij niet eens toe aan 'Zij maakten Brabant katholiek'. Wat een oubollig geleuter. Bodar wil de lezer herinneren aan 'de bezetting' van 1629, toen 'wij' (ha, ha) 'werden ingenomen door protestantse Hollanders' (inderhaast vergeet de in Romeinse ballingschap levende plebaan de gereformeerde Friezen en Brabanders te noemen, evenals katholieke Duitsers) 'onder leiding van een zekere Frederik Hendrik'. En dan vervolgt hij zijn kletspraat over de Sint-Jan die 'schuur van Calvinse prediking' werd. Hij durft zelfs de vergelijking met de 'Haya Sophia' aan die van kerk in moskee veranderde. 'Het stedelijk bedehuis bij uitnemendheid, afgepakt en immer dicht.' Vanwege het 'gebrek aan historisch benul' liet het gemeentebestuur toe dat F.H., 'de bezetter uit het noorden', koningin Beatrix op Koninginnedag 2007 in de stad ontving. Gelukkig is er een kunsthistoricus te Rome die orde op zaken stelt. Als u het boekje gelezen hebt, kunt u uw abonnement op BB opzeggen en de meeste boeken over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch die na 1980 verschenen naar De Slegte brengen.

'Wat is wijsheid?' verzucht priester Bodar aan het eind van zijn betoog. Ook hier weet hij, als altijd, een antwoord op: 'Toppunt van wijsheid is inzicht in eigen zotheid'. Nu dat wens ik hem van harte toe.

Skeletten op Bastion Baselaar

Het Frans hospitaal van 1794-1795

Jan Buiks

De geruchtmakende vondst van een massagraf op Bastion Baselaar hield enige tijd de gemoederen van het geschiedenisminnende deel van de Bosschenaren bezig. De skeletten waren aanleiding voor allerlei speculatieve theorieën, die varieerden van in 1629 begraven verdedigers tot bevrijders uit 1944. De meest waarschijnlijke verklaring is echter dat het Franse militairen betreft die in de jaren 1794-1795 hier in een massagraf ter aarde werden besteld.¹

Het Frans hospitaal

In 1793 verklaarde Frankrijk de oorlog aan de Republiek. Na een mislukte veldtocht in dat jaar kwamen de Fransen in 1794 terug. Het leger van circa 72.000 man stak in augustus de grens van Staats-Brabant over. Op 22 september werd het beleg voor 's-Hertogenbosch geslagen en op 9 oktober moest de stad

De opgravingen op Bastion Baselaar. De doden werden zo efficiënt mogelijk in een diepe kuil gelegd waarbij de hoofden afwisselend naar links of rechts werden gelegd. Sommige personen lagen op hun buik. Op deze wijze werden circa zes à zeven lagen doden op elkaar gestapeld. (Foto: BAM)

Boven: Pentekening door Jac. Everts (1777/1778) van het Gouvernement dat zeventien jaar later door de Fransen als hospitaal voor soldaten werd ingericht. (Stadsarchief, HTA)

Rechts: De Franse generaal Pichegru die met zijn leger 's-Hertogenbosch veroverde. De legeraanvoerder afgebeeld op een schotel uit die tijd. (Particuliere collectie Mrs. Laverne, USA)

capitulieren. Den Bosch kreeg te maken met de inkwartiering van een zwaar garnizoen. Het optrekkende Franse leger maakte gebruik van mobiele veldhospitals, terwijl vooral in grote veroverde plaatsen vaste militaire ziekenhuizen gevestigd werden. Zo kreeg ook Den Bosch een 'Frans hospitaal'.²

Op 16 oktober 1794 schreef 'Commissaris van Oorlog' Juge een brief aan het stadsbestuur met de opdracht binnen 24 uur voldoende benodigdheden te leveren voor een legerhospitaal met 600 zieken.³ Dit ziekenhuis werd ingericht in het Gouvernement (het huidige Noordbrabants Museum). Enige weken later, op 2 november, richtte de stad een oproep aan de burgerij om voor de patiënten 400 strozakken, 400 matrassen, 600 beddenlakens en 400 dekens bijeen te brengen. Het is dus waarschijnlijk dat aanvankelijk enige honderden soldaten opgenomen waren. Dit aantal zal echter in de loop der maanden nogal gevarieerd hebben. In de correspondentie tussen schepenen en de Commissaris van Oorlog Viany, die het beheer over het ziekenhuis voerde, is namelijk diverse malen sprake van transpor-

ten van zieken, vooral naar andere Franse hospitalen. Anderzijds zijn er nu en dan berichten over de aanvoer van nieuwe patiënten. In de stukken worden deze overigens meest als 'zieken' aangeduid, slechts af en toe als 'zieken en gekwetsten'.⁴

Het Gouvernement bleek al snel te klein voor alle patiënten. De Fransen namen nevenvestigingen in gebruik: particuliere huizen (onder andere van de dominee van de Waalse gemeente Laurillard dit Fallot op de Papenhulst), een gedeelte van het Groot Ziekengasthuis en 'de bogaarden' (doelen) van de schutterijen van de handboog (in de Tolbrugstraat) en van de jonge voetboog (in de Vughterstraat). De winter van 1794-1795 werd erg streng, de grote rivieren vrozen dicht. Dit maakte het voor het Franse leger mogelijk de strijd naar het noorden uit te breiden. Eind december trok de hoofdmacht de grote rivieren over. Maar het hospitaal in Den Bosch bleef gewoon in bedrijf. Pas in augustus 1795 werd het ziekenhuis opgeheven.

Vanaf de oprichting moest er van alles aan het ziekenhuis geleverd worden: uiteraard voedsel, bedden en andere meubelen en beddengoed. Voorts zaken als brandhout, olie voor de lampen, kaarsen, oud linnen (als pluksel voor verband), zeep en ook wijn. Vooral in het begin deden de Fransen wel eens een beroep op particulieren voor giften in natura, maar al gauw moest de stad voor alles zorgen. Als het niet

De Franse soldaten trekken op 15 januari 1795 over de Lek ten zuiden van Utrecht. Het was die winter ijzig koud; de grote rivieren waren dichtgevroren. Voor J.H. Isings een mooi onderwerp voor een schoolplaat. Hierboven een gedeelte van de plaat.

snel lukte zetten de Franse autoriteiten de stadsregering onder druk om voedsel en andere goederen gewoon bij de burgers te vorderen. Daarnaast werden zelfs dorpen ver in de Meierij gedwongen om eveneens goederen en etenswaren te leveren. Maar ook dan bleek het vaak onmogelijk genoeg voorraden binnen te krijgen.⁵ Er ontstond voedseltekort, niet alleen in het hospitaal, maar in de hele stad en bij het leger. In februari 1795 werd de ellende nog groter. Tengevolge van dooi en ijssdammen in de rivieren brak de dijk op diverse plaatsen tussen Kessel en Lith én tussen Alem en het Wild, waardoor Den Bosch vanaf 16 februari grotendeels onder water kwam te staan. De bekende patriot en publicist Gerrit Paape schreef dat hier en daar het water in de straten tot drie à vier voeten hoog stond en in de achterafstraatjes zelfs tot vijf à zes voeten. Men had de watersnood aan zien komen en geprobeerd het hospitaal te evacueren. Op 7 en 11 februari werden alle in de stad aanwezige voerliedenkarren voor het ziekentransport gecharterd. Maar blijkbaar lukte de ontruiming niet volledig. Details hierover

zijn namelijk bekend uit een notitie die het stadsbestuur in oktober 1795 opstelde ter voorkoming van het opnieuw vestigen van een Frans hospitaal in de stad. In dat rapport wordt de toestand in het voormalig ziekenhuis – misschien wat overdreven – beschreven. Onder andere wordt gemeld dat men de ongelukkigen ‘op hun bed heeft zien verdrinken’. En verderop in het verslag voegt het stadsbestuur hieraan toe dat het water in de straat van het hospitaal en de meeste andere straten zes à zeven voeten (ca. twee meter) hoog stond. Daardoor en door de bijkomende felle vorst kon men de doden van het hospitaal niet begraven; de lijken had men van het ijs gehaald en uit de grachten opgegist.⁶ Inderdaad komen in de stadsresoluties en de correspondentie van begin maart 1795 berichten voor over in de Binnendieze drijvende lijken, die vermoedelijk afkomstig waren uit het Frans hospitaal.

Hierbij sluit een passage in de memoires over deze periode van Boudewijn Donker Curtius, een Bossche advocaat die kort daarna belangrijke functies in het landsbestuur zou gaan vervullen, goed aan. Hij schreef: *Geduurende het hooge water wierden de doode lichamen der in het hospitaal overleden menigte zieken en gequetsten uit de vensters van het Gebouw van den Gouverneur in den tuin geworpen, alwaar zij naderhand bij den alstoen weder opgekomen vorst tusschen het huis bevroren en een akelig schouwspel vertoonden, waarvan de menschelijkheid terugdeinsde. Het sterven van een mensch wierdt er niet meer dan dat van een vlieg geacht.*⁷

Toen de stad eind februari droogviel, werd het ziekenhuis opnieuw in het Gouvernement ondergebracht.

Begraafplaatsen Franse soldaten

In het hospitaal kwamen veel soldaten te overlijden. Op 4 november 1794 besloten schepenen dat elke dag een voerman met paard en kar bij het Gouvernement gereed moest staan om orders van de doodgraver te vernemen.⁸ De dag ervoor, op 3 november dus, had directeur Augustin van het hospitaal aan de stad gevraagd om een plaats voor het begraven van de doden aan te geven.⁹ Volgens Mommers werd hiervoor aanvankelijk bastion Baselaar aangewezen, maar helaas is nog onduidelijk waar hij dit gegeven gevonden heeft.¹⁰ Overigens blijkt nergens uit dat een van de gewone kerkhoven in de stad gebruikt is voor de overleden Franse militairen. Naar de redenen hiervoor kunnen we voorlopig slechts gissen. Over de situatie een paar maanden later is meer bekend. Op 10 februari 1795 vroeg Commissaris Viany om een nieuwe plaats voor het begraven der doden uit het hospitaal (en de nevenvestigingen), want op de plek waar het tot dan toe geschiedde,

was het niet meer mogelijk. Bovendien bevond die plaats zich binnen de stad en dichtbij de wallen, wat geheel in strijd was met de wet.

De commissaris verzocht een gesloten terrein buiten de stad ter beschikking te stellen.¹¹ De schepenen kozen nog dezelfde dag 'de Kleine Schans' (fort Anthonie) uit, maar ze wensten daarover wel nader overleg met Viany.¹² Blijkbaar beviel de Commissaris deze locatie niet zo, want op 12 februari wordt in de resoluties van de schepenen vermeld dat Viany het 'Hoogveld' buiten de Hinthamerpoort als begraafplaats had geaccepteerd.¹³

Een kleine maand later veranderde de situatie weer. De schepenen schreven op 7 maart aan de vesting-commandant dat de doden uit het hospitaal gevoeglijk op 'de berg nabij de Pettelaer' ter aarde besteld konden worden.¹⁴ Twee dagen later gaf de commandant toestemming de lijken op 'de Pettelaarsche Schans' te begraven. Vrijwel onmiddellijk werd daartoe een 'behoorlijke kuil' gegraven.¹⁵

Begin 20e eeuw stond op Bastion Baselaar een zogeheten muzieknis waarin de Schutterij van tijd tot tijd musiceerde. Links op de ansicht is nog een klein gedeelte van 'Café du Plantage' zichtbaar. Vanuit de fotograaf gezien zijn de skeletten rechts van de muziekkiosk aangetroffen. (Stadsarchief, HTA)

Uit het voorgaande blijkt dus dat de soldaten zeker gedurende een bepaalde periode op de wallen ter aarde besteld zijn. Het was niet de eerste keer dat dit in Den Bosch gebeurde. In 1743 raakte de Republiek betrokken bij de Oostenrijkse Successieoorlog. Den Bosch kreeg weer eens te maken met een groot garnizoen, met een eigen hospitaal in de Geertruikerk. Vanaf 1746 werden de overleden militairen op het Sint-Jacobskerkhof begraven, daarna (najaar 1747-1748) op bastion St. Anthonie (bij de Kleine Hekel), volgens Van Heurn aldaar in zeer grote en diepe kuilen.¹⁶

Geen doodskisten?

Eind januari 1795 namen de Fransen een groot gedeelte van het Groot Ziekengasthuis in gebruik (eerder vermoedelijk al een beperkt gedeelte). Uit de resoluties van de regenten van het GZG van 26 februari blijkt dat wegens het houtgebrek in de stad – er was zeer grote behoefte aan hout voor de verwarming en voor de militaire bakovens – de burger-overledenen op het eigen kerkhofje van het ziekenhuis zonder doodskisten ter aarde besteld werden. De regenten besloten dit zo voort te zetten zolang de schaarste en duurte van het hout aanhield.¹⁷ Uit het zogenaamde 'Kistenboek' van het Gereformeerd Burgerweeshuis (dat het monopolie

In het Noordbrabants Museum bevindt zich dit olieverfschilderij uit 1795 van J.A. Knip (1777-1847) van een grote boerderij op de Pettelaar. Er waren toen Franse soldaten ingekwartierd. Vanaf maart 1795 moeten hier ook ergens overleden militairen uit het Frans hospitaal begraven zijn.

bezat op het vervaardigen van doodskisten in de stad) is echter duidelijk dat op de andere Bossche kerkhoven ondanks het houtgebrek toch gewoon met kist begraven werd.¹⁸

In genoemd besluit van de regenten van het GZG wordt eraan toegevoegd dat gedurende de tijd dat de Fransen een hospitaal in het Groot Gasthuis hadden, zij hun doden zonder kist begraven hebben. De vraag is of de Fransen dat al niet vanaf het begin deden. Misschien niet alleen vanwege houtgebrek, maar mogelijk ook uit gewoonte of tijdgebrek, of omdat het zulke grote aantallen betrof. Ze lieten geen kisten maken door het weeshuis en er zijn evenmin leveranties aan het Frans hospitaal van hout voor kisten bekend.

Doodsoorzaken

Kan er iets gezegd worden over de doodsoorzaak van de in de stad gestorven soldaten in de jaren 1794-1795? De literatuur wijst op de rode loop (dysenterie) die in het Franse leger heerste. In elk geval kreeg ook de Bossche burgerij met die ziekte te maken.¹⁹ Op 12 september 1794 (dus nog voor het begin van het beleg) rapporteerden de stadsdokters

aan het stadsbestuur dat de rode loop zich in de stad geopenbaard had en het te vrezen viel dat de burgerij daarmee besmet werd.²⁰ Er is een achteraf opgestelde lijst bewaard gebleven van arme burgers die vanwege dysenterie in het Groot Ziekengasthuis verbleven.²¹ Dat waren er 47. Ze werden tussen 20 augustus en 18 november opgenomen, veelal eind oktober – begin november. Circa 20 patiënten – vrijwel allen vrouwen – overleden, de laatste op 5 december. Over het aantal Bosschenaren dat niet opgenomen werd, maar thuis aan de rode loop overleed, komen we iets te weten uit het al genoemde Kistenboek van het Gereformeerd Weeshuis. In dat boek wordt namelijk bij de gestorvenen ook de doodsoorzaak vermeld. Uit de inschrijvingen blijkt dat het weeshuis zeven kisten maakte voor overledenen aan de rode loop. Zij stierven tussen 17 september en 11 november. In de volgende maanden komt de aanduiding rode loop niet meer voor in het Kistenboek. Hierbij moet aangetekend worden dat sinds de capitulatie geen enkele Franse militair meer vermeld werd in het Kistenboek (te voren gebeurde dat wel bij hier overleden Franse krijgsgevangenen). Het heeft er dus veel van weg dat de dysenterie onder de burgerij niet hevig gewoed heeft en na eind november vrijwel geen slachtoffers meer maakte. Of dat ook in het Frans hospitaal het geval was, is onbekend. In een dergelijk ziekenhuis was het gevaar op besmetting natuurlijk erg groot. Er is tot nu toe geen enkele registratie van die overleden militairen boven water gekomen, laat staan van hun doodsoorzaak.

Het is mogelijk dat de strenge vorst de rode loop stuitte. Een bericht hierover heeft betrekking op Tilburg, waar na de Franse verovering eveneens dysenterie heerste. De bekende Tilburgse patriot Adriaan van der Willigen schreef erover in zijn autobiografie. Hij meldt dat bij alle oorlogsplagen nog de rode loop kwam, die zeer toenam. In Goirle stierf daar volgens hem een aanmerkelijk gedeelte der bevolking aan. Maar: 'De koude deed ook veel nut, dewijl daardoor de aanstekende ziekte ophield'. De Fransen richtten naast de woning van Van der Willigen een hospitaal voor de soldaten in. 'Ik heb gezien dat de zieken, van de wagens in het hospitaal naast mijn deur komende, niet konden wachten tot zij in huis waren, maar reeds aan de deur gingen zitten om zich van den bloedigen afgang te ontlasten.'²²

Een andere mogelijke doodsoorzaak bij de Franse soldaten in het Bossche hospitaal komt voor in de boven aangehaalde terugblik van het stadsbestuur uit eind 1795. Daarin staat: 'En heeft niet de ontvinding van den vorigen winter ons jammerlijk geleerd, hoe zeer tot schande van het menschedom, de ongelukkige in het Fransch hospitaal door het gebrek zijn omgekoomen ...'. De notitie verhaalt vervolgens hoe ten behoeve van het hospitaal de gehele burgerij voedsel onthouden werd en al het voorhanden vlees naar de patiënten ging.²³ Een gebrek aan van alles zou dus gewoon de doodsoorzaak van de militairen geweest kunnen zijn. Zoals gezegd konden stad en Meierij lang niet aan elke oproep van de Commissaris van Oorlog om leveranties voor het ziekenhuis voldoen. Er is echter nog een andere kant aan het verhaal. De al genoemde Donker Curtius herinnerde zich dat een bij hem ingekwartierde soldaat hem dringend gesmeekt had om – mocht hij ziek worden – niet naar het hospitaal te worden overgebracht. Zou het toch gebeuren dat moest Donker Curtius diens horloge en andere waardevolle spullen afnemen 'omdat hij zeer wel wist, dat diegene, welke met iets van waarde in het hospitaal kwamen, er nimmer weder levendig uitgeraakten'. En verderop in zijn memoires: *De zogenaamde officieren van gezondheid ... aten 's morgens gebrade hammen en dronken wijn als water, terwijl de brave zieken gebrek leden; het linnen, de lakens en deekens, de eetwaren, de wijnen, in grote menigte in requisitie gesteld (opgevorderd) en bij de kooplieden en ingezetenen opgehaald ten dienste van het hospitaal, wierden openlijk buiten, ja zelfs binnen de stad verkocht.*²⁴

Een voorlopig opgravingsverslag van de skeletten op Bastion Baselaar vindt u in deze aflevering bij de berichten van de BAM.

Noten

- 1 Tenzij anders vermeld zijn de gegevens in dit artikel ontleend aan: M.M. Portegies, 'De Franse militair geneeskundige dienst in 's-Hertogenbosch, 1794-1795', in: *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift* 54, nov. 2001, p. 193-199; en A.R.M. Mommers, 'De gezondheidstoestand te 's-Hertogenbosch. Na de verovering door de Fransen in October 1794', in: *Brabantia* 4 (1955) 73-80.
- 2 Over dit hospitaal zijn eerder studies verschenen van de heren Portegies en Mommers, zie de artikelen genoemd in noot 1. Vooral Marcel Portegies heeft uitgebreid archiefonderzoek gedaan naar dit onderwerp. Van zijn hand zijn hiervoor voorts van belang: 'De Engelse soldatengraven in Deventer, 1794-1795', in: *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift* 53, jan. 2000, p. 9-13 en 'De Franse hospitalen in Tilburg, 1794-1795', in: *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift* 53, sept. 2000, p. 159-163.
- 3 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud-Stadsarchief (osa), inv.nr. 706, ingekomen stuk d.d. 16-10-1794.
- 4 osa, inv.nrs. 706 en 881, diverse ingekomen stukken.
- 5 osa, inv.nr. 706, diverse ingekomen stukken, en osa, inv.nr. 444, resoluties schepenen, b.v. 19 en 20-10-1794.
- 6 osa, inv.nr. 751, resolutie municipaliteit 26-10-1795.
- 7 A. v. Sasse v. Ysselt, 'De stad 's-Hertogenbosch na hare inneming door Pichegru in 1794', in: *Taxandria* 24 (1917) p. 3-9, 47-57, speciaal p. 51. Dit betreft andere memoires dan de kort geleden uitgegeven autobiografie van Donker Curtius: M.W. v. Boven. *Afscheid van de wereld. Het eigen levenswerk van Boudewijn Donker Curtius* (Hilversum 2010). Zie ook die uitgave p. 33.
- 8 osa, inv.nr. 444, resoluties schepenen 3 en 4-11-1794.
- 9 osa, inv.nr. 444, resolutie schepenen 3-11-1794 en osa, inv.nr. 706, ingekomen stuk d.d. 3-11-1794 nr. 52.
- 10 Mommers a.w. p. 75. Bij de in de vorige noot genoemde resolutie en op het ingekomen stuk wordt alleen vermeld dat aan het verzoek was voldaan, niet wat het besluit inhield.
- 11 osa, inv.nr. 881, ingekomen stuk d.d. 10-2-1795 nr. 439.
- 12 osa, inv.nr. 778, resolutie schepenen d.d. 10-2-1795.
- 13 Idem, resolutie 12-2-1795.
- 14 Idem, resolutie 7-3-1795.
- 15 Idem, resoluties 9 en 10-3-1795.
- 16 J.H. v. Heurn, *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch* dl. IV (Utrecht 1778) p. 102-103, en osa, inv.nr. 366, resolutie magistraat 12-9-1747.
- 17 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Archief GZG, inv.nr. 8 f. 140v; zie Portegies, 'Soldatengraven in Deventer' a.w., p. 10.
- 18 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Archief Gereformeerd Burgerweeshuis, inv.nr. 910.
- 19 Aan de rode loop die in Den Bosch en omgeving in 1779-1783 heerste heeft Van den Eerenbeemt een uitvoerig artikel gewijd. Hij gaat ook in op de ziekteverschijnselen en behandelingswijze, vooral aan de hand van zeldzame eigentijdse publicaties hierover door Bossche medici. H.F.J.M. v.d. Eerenbeemt, 'De 'Rode Dood' in stad en Meierij; een dysenterie-epidemie in de jaren 1779-1783', in: Idem, *Bestaan en Bedrijvigheid. Aspecten van het sociaal en economisch leven in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch 1750-1850* (Tilburg 1975) 1-36.
- 20 osa, inv.nr. 416, resolutie magistraat 12-9-1794.
- 21 osa, inv.nr. 882, rapport d.d. 18-6-1795 met bijlagen.
- 22 L. v.d. Heijden en J. Sanders, *De levensloop van Adriaan van der Willigen (1766-1841)* (Hilversum 2010), p. 226 en 231.
- 23 osa, inv.nr. 751, resolutie municipaliteit 26-10-1795.
- 24 Van Sasse v. Ysselt, 'De stad 's-Hertogenbosch na hare inneming' a.w., p. 50-51.

Jan Bruens. Boven hem een van de resultaten van het door hem geïntroduceerde project 'Poëzie op straat'. Op de gevel in de Clarastraat is het gedicht 'Vogel' van Chr. van Geel aangebracht. (Foto: Olaf Smit)

Het toeval bestempelde Jan Bruens tot Bosschenaar. Geboren in Ravenstein – 30 augustus 1923 – volgde hij in Nijmegen 'de eerste katholieke journalistieke vakopleiding in ons land', het *Katholieke Instituut voor Journalistiek*, onderdeel van de faculteit politieke wetenschappen van de Universiteit van Nijmegen. Hij behoorde tot de eerste studenten. 'Ik viel blijkbaar nogal op, want directeur Jan Nieuwenhuis, bekend vooral als perschef van Rotterdam, dacht aan mij toen hij door de toenmalige burgemeester van Den Bosch, mr. H. Loeff, was benaderd met de vraag of hij niet iemand wist om kabinetschef annex perschef van deze gemeente te worden. Zo is het aan het rollen gekomen. Dat was in 1948. Ik was nog nooit in Den Bosch geweest.'

Jan Bruens

Leven in de brouwerij

In zijn functie als directeur van de vvv (1951-'88) werd hij misschien wel 'de bekendste Bosschenaar': Jan Bruens, 87 inmiddels. 'Ik word nog regelmatig aangesproken, o.a. in de supermarkt: u was toch van het vvv. Ja, hét vvv.' Als zodanig heeft hij, wat hij noemt, leven in de brouwerij gebracht.

'Het viel niet mee. De functie Chef Kabinet stelde niets voor. Er was helemaal geen kabinet. Ik had niet eens een eigen kamer, geen eigen telefoon, geen eigen schrijfmachine. Ik zat bij Loeff op z'n kamer. En perschef was in die tijd nog een vrij onbekend begrip. Loeff had collega's van steden met een perschef ontmoet en vond dat hij er ook een moest hebben. Maar wel lekker goedkoop. Ik was maar commies, terwijl een beetje perschef op zijn minst referendaris was.' Maar: 'Ik schreef veel persberichten. *Het Huisgezin* – de voorloper van het *Brabants Dagblad* – nam het allemaal gretig op.'

Hoge dunk

'Ik raakte bevriend met de toenmalige directeur van de vvv, Georges Jungerius. Die had een uitnodiging voor Californië. Daar wilde hij graag heen, maar onder één voorwaarde: als jij mijn functie overneemt.'

Zo werd Jan Bruens op 1 mei 1951 directeur van de vvv in Den Bosch. En ook dat stelde nog niet veel voor: 'Het hele personeelsbestand bestond uit

twee meisjes'. Dat belette hem echter niet om met tomeloze energie aan de slag te gaan. 'Ik had van de stad een hoge dunk. Maar wat me tegenviel: ik was nog nooit een Bosschenaar tegengekomen die trots was op zijn stad. Dat kon ik niet uitstaan. Maar ja, wat hadden we ook als Den Bosch? De Plechtige Omgang, kermis en carnaval. Dus ik wist één ding: ik moet zorgen dat er leven in de brouwerij komt'. 'Ik was ook lid van de *Vereniging Koninginnedag* en opperde: laten we eens een wandeling organiseren zodat de mensen leren zien hoe mooi hun stad is'. Het bleek een schot in de roos: 'Lieve hemel, wat een belangstelling. We hadden wel 800 deelnemers. En wat zeiden de mensen: we wisten niet dat we dit allemaal hadden in Den Bosch'. En dat terwijl 'Den Bosch er toen niet uitzag. De stad zat nog vol gaten en scheuren als gevolg van de oorlog. Niettemin is het goed opgepikt door de Bosschenaren. Ook door *Het Huisgezin*, dat pagina's vol schreef over alle evenementen die we organiseerden, zoals Jazz in Duketown ('Ja, mijn idee'), Benelux Filmfestival, oude-ambachtenmarkt op de Parade en de Kunstmarkt, annex literair straatje, op de Markt, een gondelvaart over de Dommel, draaiorgelconcours, en niet te vergeten de 'Poespaskelder' op de Markt waar we heel wat leuke voorstellingen hebben gehad. Met opkomende cabaretiers als Gerard Cox en Henk Elsink, het Nijmeegse Studentencabaret, Herman Lutgerink met zijn poppentheater, enz. We hadden zelfs een eigen huisorkest. Onder leiding van Marcel Hendricks, de latere pianist van de befaamde Dutch Swing College Band.'

'De Sint-Jan? Nee, die niet. Dat was het domein van Frans van Valderen, daar moest je vanaf blijven.' Daarentegen was het wel Jan Bruens die de figuren van Zoete Lieve Gerritje en haar eerste boer de beste tot leven wakte. 'Nee, daar doet de stad niets meer mee, maar we hebben wel een mooi beeldje van Gerritje in de Uilenburg, bij de Binnendieze. De onthulling, dat was nog eens feest: allemaal in jacquet.' Een mooie tijd om op terug te kijken: maar: 'Gek dat het een buitenstaander was die dat allemaal moest losmaken. Ja, want een buitenstaander was ik in feite.'

Elke stap

De vraag of de tegenwoordige Bosschenaar wel trots op zijn stad is, krijgt van Jan Bruens een volmondig ja. 'Dat heb ik helemaal zien groeien, ja. De pessimistische kijk op Den Bosch is helemaal verdwenen. Ik zei het al: de stad was bij de bevrijding zwaar beschadigd. Als ik op het stadhuis uit het raam keek zag ik één grote puinhoop. Maar prachtig herbouwd. Iedere Bosschenaar kon het zelf zien: de stad werd steeds mooier.'

Een bijeenkomst van VVV informatrices uit het land in de Raadskelder. Op 10 februari 1955 sprak Jan Bruens hen toe. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

Kunstmarkt op de Markt in juli 1955. Een van de initiatieven van Jan Bruens. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

Als vanzelfsprekend gaan de gedachten van Jan Bruens hierbij ook uit naar de Binnendieze. ‘Want hoewel de Uilenburg dichtgespijkerd was om te voorkomen dat de boel helemaal in elkaar zou storten, zag ik toen al: wat mooi. Na een rondvaart met een bootje van de Genie wist ik dat dit de nieuwe attractie van Den Bosch zou kunnen worden. Maar bij de gemeente kreeg ik nul op het rekest. Het was esthetisch niet verantwoord, open riool, en technisch kon het ook niet. Ondanks het gevaar voor instorten bleef ik roepen: de Binnendieze moet bevaarbaar blijven.’

Intussen is de Binnendieze, naast de Sint-Jan, dé trots van elke Bosschenaar. Maar de trots van Jan Bruens gaat verder: ‘Bij elke stap die je zet in Den Bosch zeg je: wat is het toch mooi.’ Hoewel hij gruwet van een uitdrukking als ‘de stad wordt goed verkocht’, borduurt hij graag verder op deze beeldspraak: ‘We hebben nogal wat in de aanbieding: Sint-Jan, Binnendieze, monumenten, stadswallen, noem maar op’. Voor de ‘verkoop’ daarvan is ‘geen reclame nodig’. In dit verband prijst hij de aanpak van de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch, annex Stichting Binnendieze. ‘Wat de Kring doet is niet het verkopen van de stad, maar zorgen voor een goede ontvangst van je bezoekers. Die komen dan thuis met goede verhalen. Dat werkt stimulerend. De reclame gaat van mond tot mond. Zelf heb ik nooit het woord toeristen willen gebruiken. Je spreekt van bezoekers.’

Poëzie

Jan Bruens is ook zeventien jaar docent geweest op de Nationale Hogeschool voor Toerisme en Verkeer in Breda. Voorts heeft hij veel gepubliceerd. ‘Waar ik veel plezier aan heb beleefd is het verzorgen van gedichten op muren in de Bossche binnenstad. Dat is begonnen met twee gedichtjes van de Vughtse Neerlandicus Jan van Sleeuwen op bankjes in de hal van het station. Een daarvan is behouden gebleven op de gevel van het nieuwe station. ‘Al reizend ervaart men het leven vreemder, overal anders, overal eender’, citeert de oud-vvv-directeur met onverholen instemming. ‘Ik kreeg bijval van Ad Heinen (Boekhandel Adr. Heinen) en dat leidde tot een klein comiteetje, de *Stichting Poëzie op straat*. Twintig zijn er nu aangebracht, waarvan negentien op straat en één op de glasplaat boven de Binnendieze in het Stadskantoor.’

Jan Bruens laat nooit na zijn liefde voor poëzie uit te dragen. ‘Op de Rotaryclub waar ik deel van uitmaakte heb ik *Een theelepeltje poëzie* ingevoerd. Ik koos voor elke bijeenkomst een gedicht uit.’

Zoals hij dat nu doet bij de wekelijkse borrel in serviceflat De Pettelaar, waar hij anderhalf jaar geleden zijn intrek nam. Zijn adagium voor wat betreft poëzie: ‘Het is de meest overbodige franje van het leven, maar wel de mooiste!’

Pretenties

Maar hoe trots ook op Den Bosch, de aspiraties van de stad om samen met Eindhoven, Breda, Tilburg en ‘nota bene Helmond erbij’ *Culturele Hoofdstad* te worden acht Jan Bruens onhaalbaar. ‘We hebben teveel pretenties’, relativeert hij. ‘Het feit alleen al om het met vijf steden samen te doen, maakt duidelijk dat geen van de vijf groot genoeg is om die pretentie waar te kunnen maken.’ Ter adstructie van genoemd nota bene: ‘Helmond heeft best leuke plekjes, maar het is in dit verband de laatste plaats waar ik aan zou denken...’

Ook financieel heeft Jan Bruens er geen goed woord voor over. ‘Het kost miljoenen. We kreunen al onder de grote bezuinigingen op cultuur en om dan aan de andere kant zoveel geld uit te geven aan iets ongrijpbaars als *Culturele Hoofdstad*, dat vloekt met elkaar’.

‘Hetzelfde geldt voor de Jeroen Bosch-tentoonstelling in 2016. Die kost ook miljoenen en het is maar de vraag wat we daarvoor terugkrijgen. Ton Frenken – de organisator van de grote Jeroen Bosch-tentoonstelling in 1967 – zei toen al: het is de allerlaatste keer dat het lukt beroemde schilderijen los te weken uit de musea. Ik dacht in 1967 al: dat zou wel eens waar kunnen zijn. En als je naar het huidige beleid van musea kijkt, denk ik dat Frenken wel eens gelijk kan krijgen.’ Maar..., laat hij niet na er aan toe te voegen: ‘Je weet maar nooit. Er blijken altijd mensen te zijn die zo invloedrijk zijn dat ze het onmogelijke gedaan weten te krijgen.’ Dus blijft hij hoopvol inzake de plannen voor 2016: ‘Ik wou dat het waar was’. Ook ideeën als reconstructie van de Vugtherpoort of de herbouw van een molen op de stadswallen hoeven niet op support van Jan Bruens te rekenen. ‘Ik vind dat allemaal een beetje kunstmatig. Als ik dit soort dingen hoor, denk ik onmiddellijk aan de Efteling. Het spreekt me niet aan. Je kan het verleden niet terughalen. Je kunt je zorgen beter aan de bestaande stad en haar ontwikkeling besteden. Laten we blij zijn dat we de Binnendieze hebben gered en de Sint-Jan hersteld.’

Maar faliekant tegen is hij ook weer niet: ‘Als het er eenmaal staat zullen de bezoekers zeggen: wat mooi’. In die context wil hij de ideeën nog wel ‘leuk’ noemen. Om daar in één adem aan toe te voegen: ‘maar ik zou het niet doen’.

Luchtvaartpionier Henri Bakker

100 jaar geleden eerste militaire vlucht

Laurens Ruzius*

Vorig jaar werden verschillende herdenkingen gehouden ter ere van enkele Nederlandse luchtvaartpioniers. Het was namelijk een eeuw geleden, om precies te zijn tussen 1909 en 1911, dat tal van vliegeniers, zowel uit Nederland' als daarbuiten, demonstraties gaven van hun vliegkunst.

29 juli 1910 was de dag waarop Jan Hilgers als eerste Nederlandse vliegenier boven Nederlands grondgebied (Ede) vloog. Een dag later volgde Clement van Maasdijk in Heerenveen. De Bossche luchtvaartpionier Henri Bakker, geboren op 15 februari 1878, maakte op 21 september 1911 de eerste militaire vlucht in Nederland.

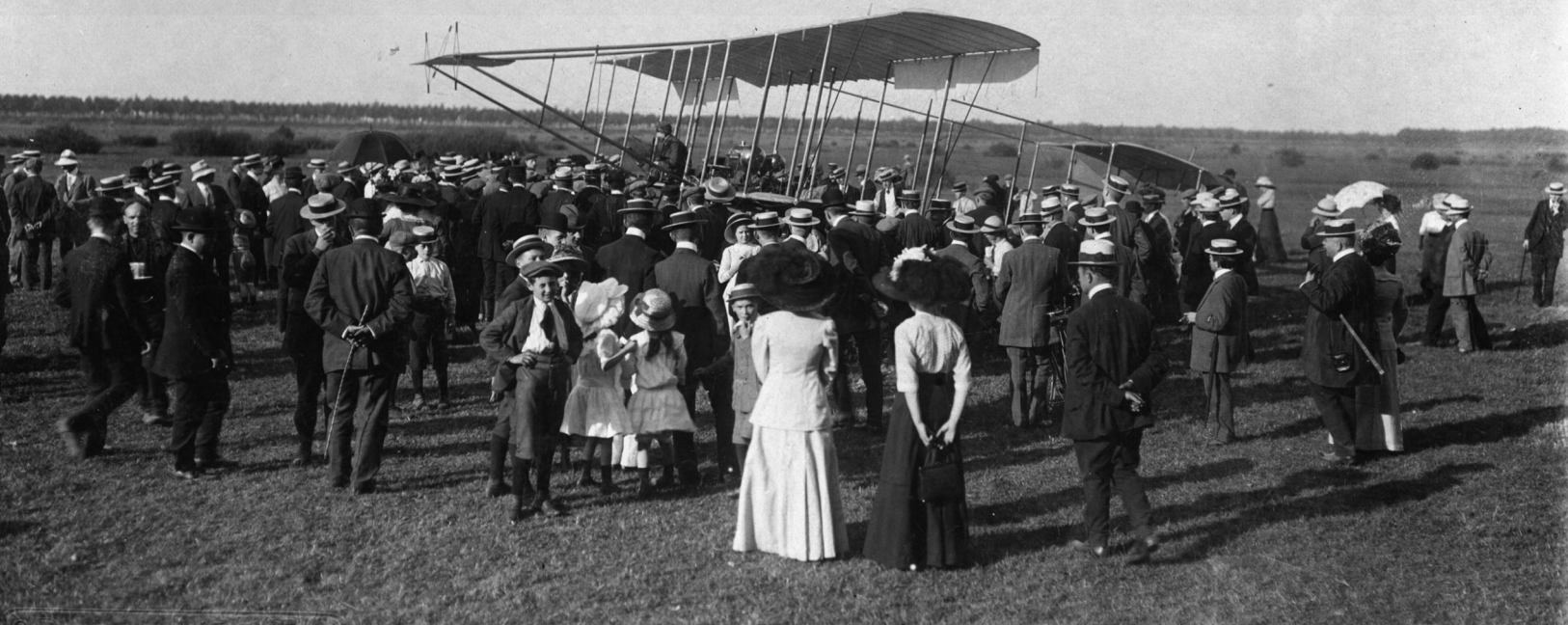
Legeroefeningen

In september 1911 legde het Nederlandse leger op de Pettelaar (ten zuidoosten van Den Bosch) het eerste, primitieve, militaire kampement, speciaal bestemd voor vliegtuigen, aan. Voordat de oefeningen konden beginnen was er al veel bedrijvigheid op en rond de Pettelaar. Hangars werden gebouwd, tenten opgezet, terwijl vliegeniers met hun vliegma-chines arriveerden. Hoge legerofficieren kwamen poolshoogte nemen en militaire voertuigen reden af en aan.

Het vlieggkamp Pettelaar was onderdeel van een grootschalige landelijke militaire oefening waarin troepenbewegingen en rivieroversteken in het echt werden nagebootst. Het was de bedoeling de troe-

Sergeant Henri Bakker bij zijn Blériot. Op zijn uniform de versierselen behorende bij de ridderorde van Oranje-Nassau die hij in 1911 na geslaagde verkenningsvluchten kreeg opgespeld. (Foto: Stadsarchief)

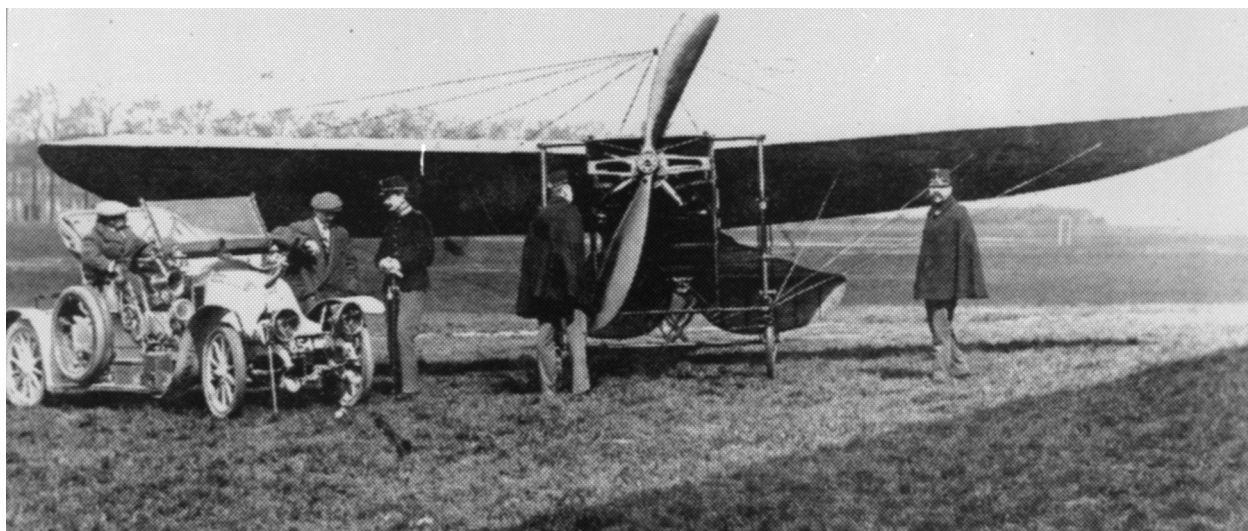

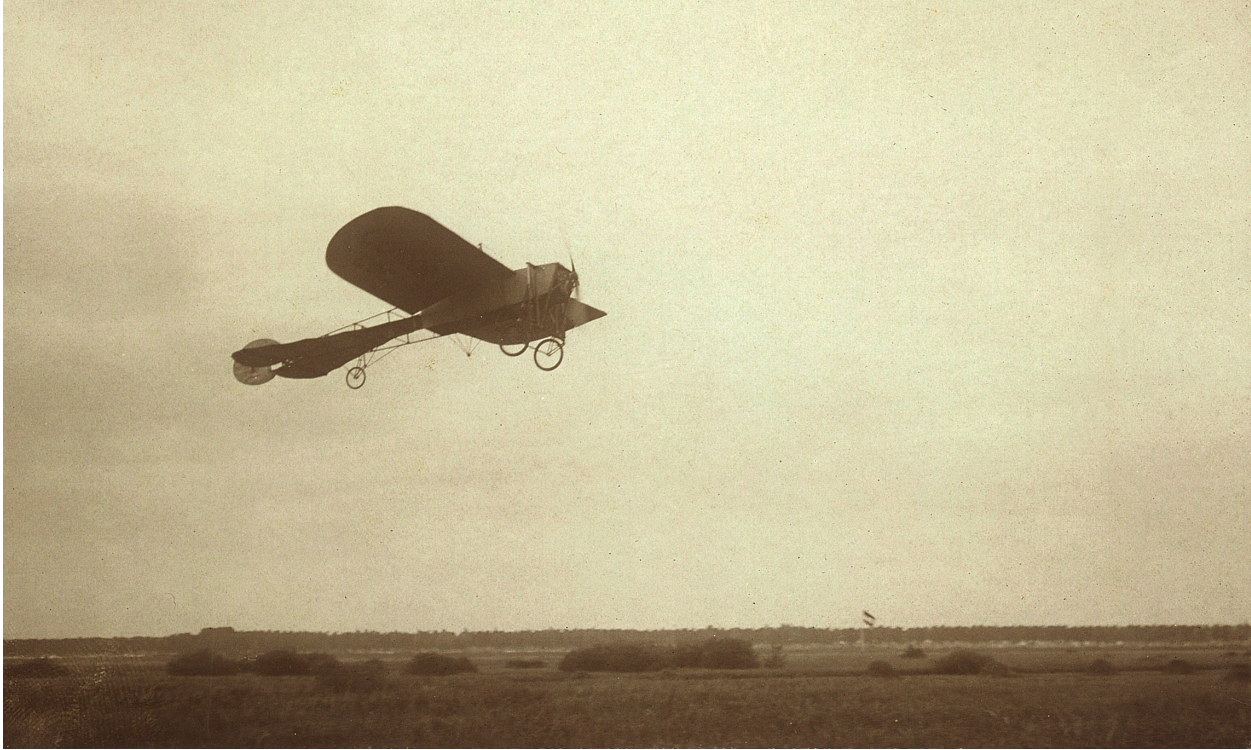
Het 'vliegveld' de Pettelaar tijdens de Bossche vliegweek van 25 juni 1911 - 2 juli 1911. (Foto: Stadsarchief, Pierre Weijnen)

penbewegingen vanuit de lucht waar te nemen c.q. te verkennen. Aan de oefening deden 20.000 militairen mee, onderverdeeld in een Zuidelijk deel (rond 's-Hertogenbosch) en een Noordelijk deel (in Gelderland). De Noordelijken dienden de rivier over te steken. Vliegenier Ter Poorten had zich opgegeven aan de oefeningen deel te nemen. Hij wilde op de avond van 19 september vanuit Hasselt op de Pettelaar landen. Per telegram vroeg hij of er vuren konden worden ontstoken zodat hij het kampement bij het landen goed kon zien. Aan dat verzoek werd voldaan, maar helaas, Ter Poorten kreeg pech, keerde om en arriveerde pas later bij daglicht.

Bosschenaar Bakker deed op het laatste moment mee en net als vijf andere vliegeniers maakte hij tijdens deze manoeuvres vluchten.² Op de eerste dagen van de oefeningen was er nog te veel wind en viel er te veel regen om te vliegen. Henri Bakker was op 21 september echter de eerste die zijn toestel de lucht in kreeg. In zijn Blériot *Condor* maakte hij met zijn waarnemer Kanters een succesvolle verkenningsvlucht en zag dat de 'vijandelijke' troepen bij Hedel nog niet begonnen waren met de rivieroversteek. De vlucht duurde 21 minuten. Waarnemer Kanters

In september 1911 vloog Henri Bakker tijdens de militaire manoeuvres met zijn Blériot-toestel. 'Den sympathieken en kranigen luchtvaartpionier' bereikte tenslotte een hoogte van 600 meter. (Foto: Stadsarchief)

De 'Nederlandsche Aviateursmaatschappij De Condor', waarvan Henri Bakker mede-eigenaar was, produceerde zelf ook een vliegtuig: De Condor. Zo'n toestel vliegt hier in 1912 – waarschijnlijk – boven vliegveld Ede. (Foto: Stadsarchief, geschenk A. Kwijtaal)

verklaarde later dat toen ze op een hoogte van 300 meter waren hij het 'zeer koud' had.

De volgende dag maakte Bakker de langste vlucht van de oefeningen, van maar liefst anderhalf uur. De Chef van de Generale Staf Cornelis Snijders verklaarde na afloop dat de verrichtingen van pionier Bakker niet alleen bewonderd werden, 'maar bovendien ten eerste door de legerleiding werden gewaardeerd, dit te meer omdat Bakker voor eigen rekening vloog'.³ Veel geld was er blijkbaar niet. Het kwam geregeld voor dat piloten hun eigen portemonnee moesten aanspreken. Enige weken later benoemde Koningin Wilhelmina Bakker tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau met de Zwaarden en van de Minister van Oorlog, Hendrik Colijn, ontving hij een gelukstelegram.

Dat Henri Bakker niet alleen pionier was maar ook een visionair, blijkt uit wat hij in 1910 zei: 'Nu zijn de vliegmachines nog te onbetrouwbaar, maar in de toekomst zullen vele mensen tegelijk door de lucht worden vervoerd; een reis naar Indië zal niet langer dan een week (!) duren en voor het leger zullen de vliegtuigen, eerder dan men denkt, onmisbaar zijn. Denk er maar eens aan hoe prachtig men hoog uit de lucht de bewegingen van troepen kan gadeslaan, hoe gemakkelijk men het geschut van de tegenpartij kan opsporen en hoe betrekkelijk veilig men zelf is omdat het uiterst moeilijk zal zijn om een snel vliegende machine, welke zich bovendien nog kan wenden en keren, vanaf de grond te raken.'

Risico's

Vliegen, of het proberen daarvan, was in de beginjaren een gevaarlijke zaak. De piloten nestelden zich achter de stuurknuppel van uiterst fragiele toestellen. Een piloot genoot in het geheel geen bescherming. Sommigen van hen konden hun pionierswerk dan ook niet navertellen. Clement van Maasdijk kwam in 1910, pas 25 jaar oud, om het leven. Het was een maand nadat hij zijn eerste vlucht boven Nederlands grondgebied maakte. Hij verloor bij een testvlucht in Arnhem de macht over zijn toestel, stortte neer en werd verpletterd door zijn eigen motor. Vliegeniers moesten ingewikkelde handelingen verrichten om bijvoorbeeld bochten te maken. Ze waren bovendien zelf ook nog onervaren en het kwam dan ook regelmatig voor dat ze een boom of een mast raakten omdat ze té laag vlogen.

Bakker beschouwde men als een over het algemeen voorzichtige, maar moedige piloot. Voorafgaand aan de vlucht controleerde hij uitgebreid zijn toestel en motor. Tijdens zijn actieve carrière als vliegenier kreeg hij verschillende ongelukken, maar hij kwam er zonder kleerscheuren vanaf. In Breda kwam zijn toestel in aanraking met boomtoppen waarop het in een singel plofte. Eenmaal nam hij welbewust een risico. Hij nodigde een redacteur van de *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbosche Courant* uit om één van zijn vluchten in Gilze-Rijen bij te wonen. Die dag stond er veel wind, maar Bakker nam toch het risico en voerde enkele vluchten uit. Anders was de redacteur helemaal voor niets gekomen, zo luidde zijn redenering...

In de beginjaren van de luchtvaart ondervonden de vliegeniers van het publiek veel respect en vanzelfsprekend werden zij zeer bewonderd. Anderen zagen vliegen meer als dwaze waaghalzerij zonder enige toekomst.

Bakkers verdere levensloop

Bakker maakte al voor september 1911 diverse oefen- en demonstratievluchten zoals boven Ede, Breda (en later een 'overlandvlucht' tussen deze twee plaatsen in 1912), Zeeland en Zuid-Limburg. Tijdens de Bossche vliegweek van juni 1911 gaf Bakker als burgervlieger onder grote belangstelling een aantal demonstratievluchten op verschillende hoogtes, met en zonder passagiers. Zo vloog hij een aantal malen rond de toren van de Sint-Jan; dan weer hoog, dan weer laag vliegend over het publiek. Bakker genoot hiervan des te meer omdat hij voor eigen publiek vloog, dat hem na zijn vluchten enthousiast op de schouders nam. Hij ontving erewijn en een juwelen dasspeld en er volgde een rondrit door de stad. Later die week vond nog een fakkeloptocht plaats. Bakker haalde in februari 1911 als één van de eerste Nederlandse vliegers zijn vliegbrevet. In Gilze-Rijen legden de vliegeniers Mulder, Bakker en Van Bussel als eerste Nederlanders hun vliegexamen succesvol af. Het commentaar in de krant van 15 februari 1911 sprak vol bewondering en trots: 'Een Bossche vliegenier! Ja dat zal niemand verwonderen, dat een van de vele Bossche sportlievende zonen zich tot hogere sferen heeft agetrokken gevoeld.'

In mei 1911 richtte Bakker met twee anderen de aviateursmaatschappij 'Condor' op met als doel vliegdemonstraties te houden. Door tegenslagen, waaronder een aantal ongelukken en financiële moeilijkheden, mislukte dit avontuur. De inkomsten bleven achter omdat het publiek door had dat de verrichtingen ook buiten de omheiningen goed te zien waren. Uit de kaartverkoop kwam te weinig geld binnen, terwijl er wel nieuwe onderdelen, zoals kostbare motoren, aangeschaft of reparaties aan de vliegtuigen uitgevoerd moesten worden. De uitgaven waren eenvoudigweg hoger dan de inkomsten. In 1912 werd 'de Condor' opgeheven. Bakker bleef wel vliegen en huurde daarom een oude loods in Ede. Hij ontving nog een aanbieding om voor de Franse vliegtuigfabriek Deperdussin te vliegen, maar om onbekende redenen ging hij daar niet op in. In die jaren was de Belgische vliegenier Jan Olie-lagers een bekende verschijning. Deze pionier reisde heel Europa door en overschreed ook wel de Europese grenzen om met zijn toestel demonstratievluchten te houden. Olie-lagers was een van de weinigen die van het vliegen kon rondkomen. Niet alleen de opbrengsten van de vele demonstraties in diverse landen stelden hem in staat te blijven vliegen, maar ook het prijzengeld dat hij bij vliegwedstrijden inde. Olie-lagers vestigde ook een aantal records en in de Eerste Wereldoorlog werd hij *luchtaas*.⁴ Een aantal

Henri Bakker in zijn eerste toestel in 1910. (Foto: Stadsarchief)

vijandelijke vliegtuigen wist hij neer te schieten. De wereldoorlog maakte overigens een abrupt einde aan alle demonstraties en vliegwedstrijden. De technologie en de productie van vliegtuigen nam wel een enorme vlucht. Vanaf 1914 richtten vliegtuigfabrieken zich op het maken van vliegtuigen ten behoeve van de oorlogsindustrie. In het begin werden ze alleen ingezet voor verkenning, later volgden de jachtvliegtuigen. Bakkers uitspraken over de toekomst kwamen uit, sneller dan hij waarschijnlijk gedacht had. Anthony Fokker vestigde zich met zijn fabriek voor de uitbraak van de oorlog al in Duitsland. Hij ging jachtvliegtuigen maken en leverde deze aan Duitsland. De Fokkers bleken zeer succesvol. Vliegeniers maakten furore als 'luchtazen'. Bekend voorbeeld is de gevreesde Duitse aas 'de Rode Baron' Manfred von Richthofen in zijn rode Fokker driedekker. Tijdens de Eerste Wereldoorlog, waarin Nederland neutraal bleef, diende Bakker zijn land, ook met een eigen toestel. Pas na de oorlog kreeg men aandacht voor de burgerluchtvaart: het vervoer van mensen en goederen door de lucht.

Bakker was van meerdere markten thuis. Zo was hij onder meer handelaar in auto's, motoren en fietsen, voetballer, schaatser en motorrijder. In zijn jeugd toonde hij zich al een enthousiaste sporter. Hij voetbalde en won prijzen met schaatsen. Wielrennen en fietsen deed hij ook graag. Het werken en omgaan met de fiets zal hem met de paplepel ingegoten zijn, zijn vader was fietsenmaker en -handelaar. Tijdens zijn militaire dienst in 1897 werd een test gedaan met het overbrengen van berichten per fiets om te meten hoeveel sneller een bericht door een estafetteploeg op de fiets zou worden overgebracht dan door één man. Die ene man was Henri Bakker. Bakker moet zijn superieuren in verwarring hebben gebracht. Over een afstand van

80 kilometer bleek hij sneller dan de estafetteploeg! Rond de eeuwwisseling was hij (volgens het bevolkingsregister) ook fietsenhandelaar, net als zijn vader en zijn jongere broer. De firma was Achter het Stadhuis gevestigd waar ook zijn ouderlijke woning stond. Tussen 1900 en 1905 voerde Henri Bakker tijdelijk een zelfstandige zaak aan het Ortheneind. Pas later probeerde Bakker rond te komen van het vliegen: in het bevolkingsregister 1910-1920 staat hij als 'aviateur' te boek. In 1916 verhuisde Bakker definitief naar Wageningen en werd daar Ford-dealer. In 1933 overleed hij in Arnhem aan een nierziekte. De Bossche luchtvaartpionier werd 55 jaar.

Monument en herdenkingen

In 1936, 25 jaar na de eerste vluchten, voerden vliegtuigen boven de Pettelaar herdenkingsvluchten uit. Negen toestellen kruisten elkaar op de plek waar Bakker zijn eerste vluchten ondernam. Een speciaal ingesteld Henri Bakkercomité stelde zich ten doel een monument op te richten. De toenmalige Bossche Burgemeester Van Lanschot stond vierkant achter dat initiatief. Hij roemde Bakker om zijn 'volhoudendheid', zelfbeheersing en durf en noemde hem één van de grootste Bosschenaren. De vliegenier werd ook wel eens 'de stille Bakker' genoemd, een bescheiden, bedeesde, bijna verlegen man. Iemand zei ooit over hem: 'Die Bakker is een van die types die niet met hun mond, maar met hun ziel praten'. De inzameling van gelden voor het monument verliep niet naar wens en over een gekozen ontwerp bestond geen overeenstemming. Het monument kwam er toch, zei het wat later. In 1938 werd aan het rondeel aan de Hekellaan een door beeldhouwer Termote vervaardigd en door architect Brandes ontworpen gedenkteken onthuld met daarop de volgende inscriptie: 'De burgerij dezer stad aan haren luchtvaartpionier Henri Bakker 1911 – 1936, eerste piloot van het Nederlandse leger'.

In 1961 werd herdacht dat een halve eeuw eerder Henri Bakker van de Pettelaar opsteeg. In de editie van 20 september van dat jaar wijdde het Brabants Dagblad een artikel aan Bakker. 'Nu het vijftig jaar geleden is dat Bakker van 'zijn' Pettelaar opsteeg als baanbreker in Nederland ook van de militaire luchtvaart, is er alle reden met dankbaarheid en trots te herinneren aan het werk van deze pionier, die met de eenvoud die hem sierde, zonder te streven naar roem en eer, hartstochtelijk zijn liefde heeft gegeven aan de kunst van het vliegen.' Vier jaar later werd in de wijk de Kruiskamp een straat naar Bakker vernoemd. In 1981, 70 jaar na de eerste vluchten, zagen de Bosschenaren opnieuw een 'herdenkingsvlucht'. De *Stichting Vliegspor Gilze-*

Rijen liet boven de Pettelaar drie vliegtuigen een formatievlucht uitvoeren waarbij de vliegeniers per parachute een postzak lieten afdalen. De Nederlandse Filatelistenvereniging, mede-organisator van de festiviteiten, gaf een speciaal gestempelde enveloppe uit die zich in de postzak bevond. Deze werd aan de aanwezige weduwe en dochter van Henri Bakker aangeboden.

Literatuur en Bronnen

- Adresboeken gemeente 's-Hertogenbosch, 1900-1905
- Registers van de Burgerlijke Stand gemeente 's-Hertogenbosch
- Bevolkingsregisters van de gemeente 's-Hertogenbosch, 1890-1900, 1900-1910, 1910-1920
- Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Statisch archief 1920-1996, mapnr. 6489 betreffende de oprichting van het Henri Bakker monument
- Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Collectie Roelands, inv. nr. 107
- Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Knipselverzameling 1953-1980, Personalia en Biografieën 92 Letter B, en 73.1 Monumenten en Gedenktekens
- Notulen gemeenteraad 's-Hertogenbosch 1965
- *Noordbrabantsch Dagblad Het Huisgezin* 19-28 sept. 1911
- *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* 1 juli 1911, 15 febr. 1911, 19-28 sept. 1911, 1 juli 1936, 24 dec. 1937
- *Brabants Dagblad* 20 sept. 1961, 1 aug. 1981, 17 aug. 1981, 30 mrt. 1985, 28 juli 2010
- *De Volkskrant* 2 aug. 2010
- *Eigen Haard* aug. 1909, aug. en sept. 1911
- G. Bosch van Drakestein, Henri Bakker 1911-1936 (z.p., 1938)
- J. van Haaren, 'Henri Bakker', in: *Kringnieuws* 26 (2000) nr. 6, blz. 15
- J. Hendriks, 'Henri Bakker; de onbekende bekende Bossche-naar', in: *Kringnieuws* 30 (2004) nr. 6, blz. 6-8
- M. Jansen, 'De Stille vlieger: Henri Bakker (1878-1933)', in: *Bossche Bladen* 3 (2001) nr. 2, blz. 43
- P. Kriele, *Ge kunt me nog meer vertellen* ('s-Hertogenbosch 1989)
- W. Schoenmakers en Th. Postma, *Aviateurs van het eerste uur; De Nederlandse luchtvaart tot de Eerste Wereldoorlog* (Weesp 1984)
- A. de Bruin e.a., *100 jaar vliegen voorbij; een eeuw gemotoriseerde luchtvaart in Nederland* (Den Haag 2008)

* Laurens Ruzius is medewerker studiezaal bij het Stadsarchief

Noten

- 1 De eerste vliegende Nederlanders: jhr Freddy van Riemsdijk, Gijs Küller en Clement van Maasdijk. Zij deden dit echter in het buitenland. Daar haalden ze ook hun brevet en kochten ze hun toestellen.
- 2 Frits Lütge, Jan van Bussel, Jacques Labouchere, Hein ter Poorten en Marinus van Meel.
- 3 In 1913 behoorde Snijders tot de oprichters van de 1va (Luchtvaartafdeling), voorloper van de Koninklijke Luchtmacht.
- 4 Luchtaas: vliegenier in oorlogstijd die uitblinkt in het neerhalen van zijn tegenstanders.

Efkes mèrte

Groente en fruit op de Bossche Markt

Als klein jongetje kwam ik wekelijks, meestal met mijn grootmoeder, op de Bossche Markt, de mèrt. ‘Gaoede mee, gezellig efkes mèrte?’ werd me dan gevraagd. Dat was het startschot om bij allerlei marktkraampjes groente en fruit in te kopen, bij marktlieden die meestal afkomstig waren uit de dorpen rondom 's-Hertogenbosch. Een feest van dialectwoorden in de categorie groente en fruit kwam mij bij zo'n wandeltocht ter ore. Zo was mijn grootmoeder, oma Van Hoof, een groot liefhebster van peultjes, die ze *hauwkes* noemde. Die peultjes werden veelal door 'n mèrtkôp-vrouwke in een *pampiere buileke* gedaan, en als ze het niet genoeg vond, vroeg oma om er nog maar 'n *haffelke hauwkes*, een handvol peultjes, bij te doen. Een 'hauw' (of houw) is van origine de benaming voor dop of peul. Deze hauw is het omhulsel van allerlei soorten erwten en bonen.¹ En nu we toch in de bonen zijn, op de mèrt waren ook volop *moffelbône*, tuinbonen, te koop. Het *Bosch Woordenboek* geeft twee mogelijke verklaringen voor de herkomst van dit woord. *Moffel* kan afkomstig zijn van het woord *mof*: de peul met de zachte binnenvoering doet denken aan de oude handmof. Als andere mogelijkheid wordt gedacht aan moffel in de betekenis van: mondvul, omdat de tuinboon de grootste boonsoort is. Ik heb zelf meer affiniteit met de betekenis van handmof. Ik herinner me nog heel goed dat grootmoeder bij ons thuis kinderwratjes behandelde door er met de zachte binnenkant van de moffel, als van een handmof, langdurig overheen

te wrijven. Maar er bestonden nóg twee benamingen voor dit soort bonen: *flodderbône* en *boereteene*. Flodderbône gebruikte men ook in figuurlijke zin, in de betekenis van tenen. Grootmoeder maakte van deze twee benamingen zelfs wel eens een contaminatie, als ik sokken aanhad met gaten erin: ‘Hee, al oew *floddertene* steke d’ruit!’ Het woord *boereteene*, duidend op de vorm van de bonen, laat weinig aan de verbeelding over. Nog meer erwten- en bonengerei: behalve èrte, erwten, kon je op de markt ook *kappesiene* of *kappesieners*, kapucijners, kopen. Deze bonen werden natuurlijk vaak in verband gebracht met de kloosterorde van de paters Kapucijnen aan de Van der Does de Willeboissingel. In

Groente- en fruitverkoop op de Bossche markt. De ‘kraam’ staat voor de huidige panden 6 en 8. Een foto uit de Katholieke Illustratie van april 1925. (Foto: Stadsarchief)

de wat vrijere katholieke gezinnen was men niet bepaald verblijd als een zoon of dochter zich aangetrokken voelde of werd aangetrokken om non, priester of lid van een kloosterorde te worden. Deze angst werd door ons oma prachtig verwoord in de woordspeling: *Wor mar ginne Kappesien, want dan moete d’n hille nacht in ’t waoter staon*, waarmee de twee betekenis-sen van het woord *kappesien*, (het op water zetten van) een boon en een Kapucijner pater, fraai samenkomen en door elkaar gehaald

worden.² Bij de *kappesiene* aten we vaak een beetje *slaai*, sla, met wat azijn, *spèkskes*, spekjes, en *blommige èrpel* of *èrrepel*, bloemige aardappels. Ik vind *èrrepel* toch zo'n mooi Bosch dialectwoord!

Allereerst natuurlijk door die zo kenmerkende *vètte* Bossche *è*-klank. Maar zeker ook omdat de meervouds-s in het woord aardappels is weggevallen. 's Winters kochten we *streupgruun* of *boeregruun*, boerenkool, op de *mèrt*. De *gruune blaajer* moesten van de nerf afgestroopt worden, vandaar het *streupgruun*. Van het *streupgruun* werd stampot, boeremoes of ook wel het fraai allitererende *Bossche boeremoes* bereid. *Knolderaap* of *meiraap*, knolraap, verwerkte ons oma rauw en vers in salades. Onder de naam *Knolderapen* is trouwens nu nog een Vughtse carnavalsvereniging bekend. Fruit hoorde er natuurlijk ook bij. Behalve *appelesiene*, sinaasappels, kon je ook *kroezels* of *knoezels*, kruisbessen, kopen. *Kroezels* komen ook voor in het Limburgse dialect, want in Weert is de *Weerter Kroezelvlaai* nog altijd vermaard. Harry van den Berselaar verwijst in dezen naar de oorspronkelijke betekenis van het woord *kroes*, ineens gekruld, zoals in kroeskop.³ Hij vermeldt dat *kroes* een oude vorm is waaruit door palatalisering (verzachting in de klank) de vorm *kruus* ontstond. Het verschijnsel van de wegvallende meervoud-s bij *èrrepel* zie je ook bij de op de markt gekochte kilo *hauwappel*, bewaarappels die je thuis op een plank legde. Als je zo'n appel at, had je een hartgrondige hekel aan de *blees*, het harde vlies van het klokhuis. Ik vermoed dat *blees* te herleiden is naar het Nederlandse *blaas*, een met lucht of een ander gas gevulde holte of bobbel.⁴ Van Dale noemt in dit verband ook *vliezig zakje*, maar dan in relatie met een blaas in een

'Paasetalage' met 'ingrediënten' voor balkenbrij. Het bijschrift bij de foto uit 1927 luidt: 'In 's-Hertogenbosch kon men omstreeks Paschen in een der straten bij een slager de hierboven afgebeelde voorgevel(s) bewonderen. Glunder, grijnzend lagen deze gepelde zwijnenkoppen daar ten toon, als de taartjes bij een banketbakker. In worsten gewrongen liggen de resteerende einden van de varkensbeesten er tusschen door geslingerd. Heel wat menschen hebben voor de etalage staan watertanden.' Was men ruim tachtig jaar geleden minder 'fjingevoelig' of zijn wij hypocriet? De 'voorgevels' waren in ieder geval niet afkomstig van de bio-industrie. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

dierlijk lichaam. Het Bosch woordenboek en ook Cor Swanenberg geven hier geen uitsluitsel over.⁵ De *juine*, de uien, moest ik halen voor in de *hansjee*, het naar het Franse *hachee*, gehakt vlees. En daarmee kom ik bij de *kruijer*. Veel verse kruiden kocht oma niet op de *mèrt*. Wèl natuurlijk de meest bekende kruiden, zoals *kèllever*, kervel, *pitterselie* of *p'selie* en *sèllerie*. Nee, als het om andere kruiden ging, dan bezocht je op de Hooge Steenweg de beroemde Bossche drogisterij *Van Scheet en Bèllekes*, de plagerige Bossche woordspeling van de compagnonnaam Van Beek en Schellekens. *Gedreugde kruijer* bij *Van Scheet* waren er in overvloed. *Kruinagel* werd onder meer gebruikt in de *hansjee* of in de *balkenbrij*. Ook de *laulier*, de witte of zwarte *pipper* en de *k'neel* haalde je daar. Ook werd ik wel eens op pad gestuurd om *keum*, bonekruid, bij *Bèllekes* te halen, maar dat kruid kon je ook in verse vorm op de markt krijgen. Grootmoeder gaf me dan ook wat geld om voor de terugtocht naar huis wat *plèkkipperemuntkussekkes*, plakkerige snoepkussentjes van zachte pepermunt, bij de Bossche drogist mee te nemen. Die kon ik

dan mooi *onderwege* in *m'nne murf douwe*, onderweg in mijn mond stoppen. 'O ja *jungske*', zei ze er dan achteraan, 'en vergit ok nie op de *mèrt* 'n *busselke Daliasse*', een bosje Dahlia's, 'mee te vatte, ok nog 's d'rbij ok nog.'

Noten

- 1 Veel van de in dit artikel gebruikte Bossche dialectwoorden staan in: Lex Reelick, Cor Swanenberg, Erwin Verzandvoort en Michiel Wouters, *Bosch Woordenboek* ('s-Hertogenbosch 2009).
- 2 H. Mandos & M. Mandos-Van de Pol, *De Brabantse spreekwoorden* (Waalre 1988), zesde, verbeterde druk: september 2003.
- 3 Harry van den Berselaar, *Wè zeet uwes? Over de stadstaal van 's-Hertogenbosch*, ('s-Hertogenbosch 2003) 105-106.
- 4 Van Dale, Groot woordenboek der Nederlandse taal.
- 5 Cor Swanenberg, *Wiej wè bewaort...* (Delft 1986).

Jheronimus Bosch en de Ars Moriendi

Hoe te sterven in de Late Middeleeuwen

Ed Hoffman

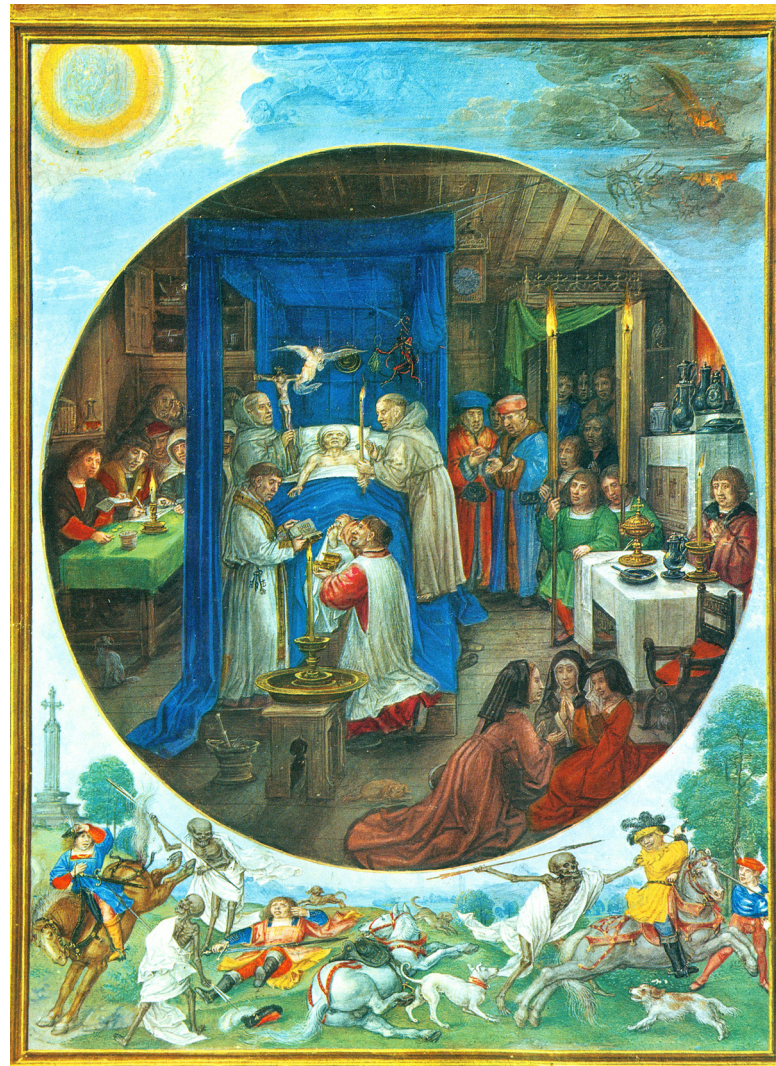
Eén fundamentele onzekerheid obsedeerde de middeleeuwer: dat zijn stervensuur totaal onverwacht zou kunnen slaan. Een plotselinge dood – de ‘gá-dood’ – zonder getuigen en rituelen was waarschijnlijk een teken van Gods toorn en dus van een eeuwige verdoemenis. Op allerlei openbare plekken werden grote beeltenissen aangebracht van de reus Christoffel, een noodheilige die er voor zorgde dat men niet zonder biecht zou sterven. Een dagelijkse blik op zijn beeltenis zou daarvoor voldoende zijn.

In de tweede helft van de vijftiende eeuw bestudeerde men bovendien ijverig boekjes, veelal wiegendrukken (uit de vroegste periode van de boekdrukkunst), waarin de *Ars Moriendi*, de kunst van het sterven, beschreven en getoond werd. Sinds de uitvinding van de boekdrukkunst rond 1450 verschenen er zeker 80 van deze handleidingen, vaak in een volkstaal, op de angstige markt.

Het Breviarium Grimani

Een esthetische apotheose werd bereikt in het *Breviarium Grimani*, een rond 1500 met vele fijnzinnige bladvullende miniaturen verlucht Vlaams getijdenboek, dat, sinds kardinaal Domenico Grimani het in 1520 kocht, in Venetië verblijft; tegenwoordig in de Biblioteca Marciana. Bij het dodenofficie is een subtiële afbeelding geplaatst, die, met frisse oorspronkelijke kleuren in een medaillon, de sterfkamer van een welgesteld man toont. De meesterlijke miniaturist vertelt nauwkeurig en omstandig wat daar zoal in omgaat.

Een priester met de hostie en de heilige olie is achter acolieten (geestelijken met een lage wijding) met

De sterfkamer uit het *Breviarium Grimani*. (Biblioteca Marciana, Venetië)

vurige toortsen over straat gegaan, waarbij zich, naar de toenmalige gewoonte, willekeurige voorbijgangers aansloten. Samen met de burens verdringen ze zich in de deuropening. Doodgaan was een openbaar spektakel! Onder de klok discussiëren ernstig en gewichtig

de artsen, hun onmacht onder hun lange tabberd verborgen. Links is een klerk al begonnen de erfenis op te maken of te verdelen. Drie vrouwen zitten biddend, huilend en troostend op de voorgrond. De twee knielende acolieten bewaken de kleine ciborie, de pyxis met de heilige hostie,¹ het viaticum, het paspoort voor het paradijs. Als vervolg op de gewoonte uit de Oudheid om doden een muntstuk, een obool, op de tong te leggen als betaling voor de veerman

naar het dodenrijk, deed men dat nu met een hostie als viaticum, zodat de weg naar de hemel haast niet kon worden misgelopen.

Voor het bed de voortaan zinloze slofjes van de stervende en hoog naast het bed dus een klok, zoals de hele

De sterfkamer van het Tafelblad met de Zeven Hoofdzonden.
(Prado, Madrid)

voorstelling als een medaillon herinnert aan een toenmalige ronde spiegel of aan een klok. Klokken als symbolen van het gestadig naderende laatste uur en een spiegel om zichzelf daarin te zien.

Op een verhoging het bed van de stervende man. De priester is begonnen met het heilig oliesel, waarbij alle zintuigen en ledematen, waarmee gezondigd kan worden, aan de beurt komen; hier de blote voeten, omdat men immers ook met de voeten kan zondigen. Een bedelmonnik toont onderwijl het kruis met de ultieme verlosser en een andere plaatst een brandende kaars in de stervende hand.

Het moment, het allesbeslissende moment, nadert; direct daarna is het onherroepelijk en voor eeuwig ofwel de hel, ofwel via het vagevuur naar de hemel! En op dat laatste ogenblik wordt het lot van de man boven zijn hoofd bepaald in een duel tussen engel en duivel: het duiveltje gooit een zak geld en een flitsend zwaard in de strijd, terwijl het engeltje afwachting bidt.

Hier loopt het in al die boekjes en afbeeldingen van de *Ars Moriendi* op uit: ondanks de heilige olie, de hostie, het kruis, de gewijde kaarsen, en ondanks het volle wijwatervat op de grond, beslissen engel en duivel in een finaal duel over het eeuwige lot van de ziel van de man, die zelf uitgeteld passief ligt te zijn. Werd in de vroege middeleeuwen het Laatste Oordeel op het einde der tijden als beslissend moment gezien, rond 1500 blijkt dat Oordeel op de achtergrond gedrongen door het duel in de snikhete overvolle sterfkamer.

Dit overvolle duidt overigens een tweede verschil aan tussen het ideale doodgaan in die tijd van de 'Kunst van het Sterven' en tegenwoordig. Waar vandaag de dag velen hopen dat de dood zal komen als een dief in de nacht, dat men dood zal zijn voor men het in de gaten heeft, en zulks zonder gedoe van religieuze ceremoniën en snikkende mensen en zonder de plicht wijze laatste woorden te bedenken, was het gewenste sterven vijf eeuwen terug dus spectaculair, openbaar en met een hele reeks haast magische handelingen omgeven.

Het Tafelblad met de Zeven Hoofdzonden

In het Prado in Madrid ligt onder een dikke glasplaat het door velen aan Jheronimus Bosch toegeschreven *Tafelblad met de Zeven Hoofdzonden*. In de vier hoeken rond die Zeven zijn de quatuor novissima, de vier zogenaamde laatste dingen geschilderd: voorafgaand aan de hel en de hemel, zowel het Laatste Oordeel als een sterfkamer. Deze laatste sluit aan bij de *Ars Moriendi*. Minder rijk en minder meesterlijk als de miniatuur uit het *Breviarium Grimani*

De Dood van de Vrek. (National Gallery, Washington)

beperkt dit medaillon zich strikt tot de essentie. Alleen rechts, waar de schilder gewoon een hele wand heeft weggelaten, worden in een zijkamer even twee vrouwen, biddend en troostend, getoond. Maar het gaat om de strijd rond het bed. Zelfs het rechtsonder opgerolde hondje, dat in de ondertekening te zien is, heeft de schilder als misschien te anekdotisch tenslotte weggelaten.

Door kussens gestut en, zoals gebruikelijk, naakt maar wel met een slaapmuts op, ligt een magere man stervend in bed. Er is sprake van een vrome omsingeling, die bij de nachtspiegel, linksonder, begint. Op een tafeltje daarnaast staat de pyxis met het viaticum. Een franciscaan houdt ietwat onhandig een crucifix vast, waarvan hij enigszins knullig de stervende man de achterkant toont. Rechts van de monnik een notaris of een zoon, maar achter het bed een kerkelijke trits: een non, een acoliet met de heilige olie en een priester, die, terwijl hij hardop de gebeden der stervenden bidt, de zieltogende zieke een kaars met levend licht in de hand drukt. Op en achter de hoge rugstand van het bed wachten de dood, een duivel en een engel op hun beurt. De dood, een met huid overtrokken geraamte, heft zijn pijl. De duivel loert op zijn laatste kans om deze ziel aan de haak te slaan en de waakzame engel bidt. De zaak lijkt beslist. Waar de Kerk zoveel vrome symbolen en rituelen in de strijd werpt, lijkt de overmacht te groot en de duivel kansloos. Maar pas op! In het laatste ogenblik kan alles nog kantelen!

De Dood van de Vrek

In de schaduw van het Witte Huis in Washington hangt in de National Gallery een merkwaardig smal zijluikje van een klein triptiek: een sterfkamer zonder kerkelijke hulp troepen. Hier geen priester of monniken, geen gebeden, biecht, hostie of oliesel, kaarsen of wijwater. Dit door Jheronimus Bosch geschilderd paneeltje staat bekend als *De Dood van de Vrek*. Het probleem van de smalle langwerpigheid heeft Bosch opgelost door achter een kleine voorgrond een muurtje te plaatsen met daarop twee kleine dunne zuilen, die elkaar vinden in een spits houten tongewelf. Binnen dit raamwerk staat achter een grote schatkist het doodsbed gedraaid in de diepte.

Op en voor het muurtje liggen een mantel, een hes, een lans, een zwaard, een helm en een harnas handschoen. In combinatie met het zwarte helmkalotje op het hoofd van de vrek wordt door al deze voorwerpen gesuggereerd, dat het hier om een vechtersbaas van een edelman gaat.

Rond de kist met verzegelde contracten, een zilveren bokaal en een zak gouden munten cirkelen duiveltjes. De kist wordt opgehouden door een kostbare dolk.

Een oude heer, een huisgenoot, buigt zich voorover. Zijn ene hand stort een geldstuk, zijn andere bidt de rozenkrans als overvloedige bron van aflaten. Misschien hoopt hij zo de weegschaal tussen de liefde voor het aardse slijk en de hoop op de hemel tenminste in evenwicht te houden.

Dezelfde ambiguïteit toont de hoofdcène met het doodsbed. Een man alleen. Geen priester, geen wenen de vrouwen, geen familie en geen begerige kinderen. Gekleed in een witte lijkwade treedt de dood binnen en richt zijn pijl op de borst van de man, die verschrikt tegen een hoog kussen overeind zit. Een bezorgde engel tracht de blik van de man op de verschijning, boven in een vensternis, van een klein stralend kruis te richten. Tevergeefs! Vanonder het rode bedgordijn probeert een walgelijk duiveltje tegelijkertijd de stervende met een grote geldzak te verleiden.

En de uitgeteerde man? Hij twijfelt.... Met het spel van de handen laat Bosch in een mooie compositie zien hoezeer de man in dubio is. De rechterhand dreigt nog automatisch naar het goud te reiken, de linker ziet de schaduw van de dodende pijl. Hier moet de man zelf beslissen!

Lagen in de sterfkamers van het *Breviarium Grimani* en op het *Tafelblad* passieve slachtoffers, *De Dood van de Vrek* illustreert de omslag naar persoonlijke verantwoordelijkheid.

Als gevolg misschien van het doorwerken van de Moderne Devotie, de religieuze beweging die het individuele geweten op de voorgrond plaatste, wordt hier een stap gezet naar een nieuwe tijd, naar een ontluikende renaissance met haar humanisme en haar triomf van elke mens zelve!

Gebruikte literatuur:

- Ph. Ariès, *Het beeld van de dood* (Amsterdam 2003)
- L. Baldass, *Jheronimus Bosch* (Wenen 1959)
- T. Boase, *De dood in de Middeleeuwen* (Bussum 1974)
- Catalogus, *Duivels en Demonen*, Het Catharijneconvent (Utrecht 1994)
- G. Finaldi e.a., *El Trazo Oscuro* (Madrid 2006)
- M. Salmi e.a. (ed.), *Breviarium Grimani* (Utrecht/Antwerpen 1979)
- R. van Schoute en M. Verboomen, *Jérôme Bosch* (Tournai 2003)
- R. Schuder, *Hieronymus Bosch* (Berlijn 1991)
- P. Spierenburg, *De verboden betovering* (Hilversum 1988)
- Ch. de Tolnay, *Hieronymus Bosch* (Baden-Baden 1973)
- D. Vanclooster e.a., *Dansen met de dood* (Brugge 2008)
- J. van Waadenon, *De 'geheimtaal' van Jheronimus Bosch* (Hilversum 2007)

Noot

- 1 Zowel de ciborie als de pyxis behoren tot het gewijde vaatwerk waarin de geconsacreerde hostie wordt bewaard. De ciborie is veelal een kelk met een deksel, de pyxis kan beschouwd worden als een handzamere versie van de ciborie, een doosje van zilver met een vergulde binnenkant.

Hinthamerstraat 151-153-155

Ingewikkelde woonvormen

Jac. J. Luyckx

Met zijn mooie voorgevel pretendeert Hinthamerstraat 151-153-155 niet het meest bezienswaardige huis van deze straat met zijn zovele mooie gevels te zijn, maar het is welhaast zeker, samen met Hinthamerstraat 149, het meest bekeken pand. Want door vanaf de Geerlingse brug als vanzelfsprekend over de Binnendieze te kijken, richting Casinotuin, wordt de hedendaagse voorbijganger menigmaal vertederd door het uitzicht op dat pittoreske rode hangkamertje boven het water, met schuin daarboven ook nog eens een fraaie veranda, eveneens 'buitengaats'.

Voor wie een blik in dat leuke hangkamertje ampieert, ligt een ruk aan de bel op Hinthamerstraat 149 voor de hand, want dat huis 'belendt' overduidelijk aan de Binnendieze. Edoch, voor het hangkamertje blijf je op Hinthamerstraat 153 te moeten zijn, dat - om het ingewikkeld te maken - samen met de identieke voordeuren van 151 en 155 is vervat in één fraaie voorgevel, voorzien van prachtige waaierzwikken: halfronde ramen, waarvan de hoeken boven de rondingen zijn ingevuld met waaiers. 'Deze waaierzwikken zijn kenmerkend voor het midden van de negentiende eeuw', verklaart bouwhistoricus Harry Boekwijt en passant de bouwtijd van genoemde voorgevel, een gepleisterde gebos-

Het huis met de drie voordeuren in de Hinthamerstraat, resp. de nummers 155, 153 en 151, waarachter een heel ingewikkelde woonhuisconstructie schuilgaat, des te complexer daar het van oorsprong middeleeuwse achterhuis van 151-153 zich achter het woonhuis Hinthamerstraat 149 bevindt, terwijl daarenboven achter voordeur nr. 155 zich alleen maar een heel lange, inpan-dige gang bevindt, leidend naar een zelfstandig achterhuis achter nr. 153. (Foto: Wilbert Bouts)

Het monumentale tegeltableau in de hal van Hinthamerstraat 153. (Foto: Wilbert Bouts)

seerde (met een punthamer bewerkte) lijstgevel, herkenbaar aan de blokken. De gele kleurstelling van de gevel met mosterdgele kozijnen en donkergroene deuren en ramen is een reconstructie van de originele negentiende-eeuwse kleurstelling. Hinthamerstraat 151-153 is kadastraal één nummer. 151 is een bovenwoning en als zodanig verhuurd. Hinthamerstraat 153 (het huis *De Notenboom*) is bewoond door de familie Bouts. Achter de voordeur bevindt zich een lange gang die tot aan de achtergevel reikt. Links daarvan de voorkamer, waarvan met name de stookplaats met een beige marmeren schoorsteenmantel wel even vermeld mag worden. Na ca. 8 meter kom je in de hal, met aan de rechterzijde het veertiende-eeuwse onderkelderde achterhuis. De kelder heeft een tongewelf en in de wanden zijn nog originele kaarsnissen aanwezig. In deze kelder bevindt zich een betegelde waterkelder die in de negentiende eeuw diende om water te bewaren. In de noordwand van de kelder zijn twee dichtgemetselde doorgangen te zien welke toegang boden tot de kelder van het voorhuis. Op de plaats van het voorhuis bevindt zich het huidige pand Hinthamerstraat 149.

Tegeltableau

In de hal (= het achterste, bredere deel van de gang) wordt onvermijdelijk de aandacht getrokken naar een geweldig tegeltableau van vier bij tweeënhalve meter. Eerder moet daar een ander, zeventiende-eeuws tableau hebben gezeten, weet Bouts, want

daarvan zijn bij graafwerkzaamheden tientallen fragmenten teruggevonden.

Kenmerkend aan het huidige tableau zijn de drie kandelabers, twee terzijde, één in het midden. Daar tussenin, als twee aparte schilderijtjes, kleine molentafereltjes, de een in een zomerlandschap, de ander in wintertooi. Daaronder twee weelderig uitgedoste bloemenvazen. Verder zijn alle kleine tegeltjes versierd met enerzijds repeterende tierelantijntjes, anderzijds met kleine dier- en bloemmotieven.

Voor het tegeltableau staan, merkwaardig genoeg, twee terracotta beeldreliëfs van wat duidelijk kruiswegstaties zijn. Ze vormen de herinnering aan de kruisweg die in de tweede helft van de negentiende eeuw in nissen in de achtermuur van de tuin werd aangebracht. Aan een zijmuur op de binnenplaats bevinden zich nog twee kleine, ietwat afgebrokkelde reliëfs, de één onmiskenbaar God de Vader in de hemel voorstellende. Van de ander is de voorstelling minder herkenbaar, maar dat het hier ook om heiligenfiguren gaat, laat zich zonder meer raden. Wilbert Bouts weet dat de hele muur vol dergelijke afbeeldingen heeft gezeten, maar op genoemde uitzonderingen na waren ze allemaal weg toen hij daar in 1980 domicilie koos.

Traptoren

In de hal bevindt zich ook, rechts van het tegeltableau, het toilet. Op zich niets bijzonders, modern toegerust als deze voorziening is. De reden om de sanitaire voorziening toch te laten zien, is een van de schuine wanden, die bouwtechnisch de resultante is van een traptoren die de afsluiting heeft gevormd van het vroegere middeleeuwse voorhuis. Een her-

Het hangkamertje boven de Binnendieze, nu eens niet, zoals gebruikelijk, gezien vanaf de Geerlingse brug, maar van de andere kant. Vanaf deze zijde is ook de gereconstrueerde middeleeuwse trapgevel te zien. (Foto: Wilbert Bouts)

innering die je ook op de bovenverdiepingen in de muren herkent.

Volgens bouwhistoricus Harry Boekwijt moet ter plaatse van de hal het binnenplaatsje zijn geweest, dat de Bossche geschiedschrijver Van Sasse van Ysselt in zijn standaardwerk van *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch* vermeldt. Het pand 'aldernaest die Geerlinxse brug' werd toen 'In den Noitboom' (In de Notenboom) 'genoempt'.

In het laatste deel van de gang bevinden we ons in het laatachttiende-eeuwse tweede achterhuis. Aan de linkerkant de trap naar de eerste verdieping en een deur naar de ingang van een tweede kelder onder het links gelegen achterhuis. Ook deze kelder heeft een tongewelf. Uit sporen in de muren blijkt dat de toegang tot deze kelder in de loop der tijd meerdere keren is verplaatst.

In het houten plafond van de hal/gang valt uit sporen op te maken dat de trap boven vroeger anders moet zijn geweest. En inderdaad, als we de trap oplopen zien we dat deze op de overloop overgaat in de origi-

nele oude spiltrap met intussen danig uitgesleten traptreden, hier en daar zelfs wat versplinterd door jarenlang gebruik. Via deze trap kom je op de zolder met de houten kap. In de grote slaapkamer op de eerste verdieping bleek een middeleeuws raam te zitten, door Wilbert Bouts fraai gerestaureerd. 'We hebben zoveel mogelijk geprobeerd het originele te behouden. Op alles wat veranderd is, staat mijn naam en het jaartal waarin de verandering plaatsvond.'

Plonsplee

Aan de rechterzijde van de gang is de deur naar de woonkamer. Vanuit deze kamer kom je in de aangebouwde keuken. Het uitbouwje boven de Dieze is vanuit beide vertrekken bereikbaar. De huidige bewoners spreken van 'Diezekamertje', vanwaar het uitzicht op een heel mooi stuk Binnendieze, richting Casinotuin, werkelijk fenomenaal is. Duidelijk is te zien dat zich aan de zijde van de Geerlingse brug ooit een 'plonsplee' heeft bevonden, maar dat was in de tijd dat de Binnendieze nog een open riool was. In de muur van de zijgevel is zelfs nog het muurwerk met raampje van het veertiende-eeuwse toiletuitbouwje te zien.

Achter het tweede achterhuis is de (huidige) keuken aangebouwd, van oorsprong eind achttiende eeuw, maar o.a. als gevolg van een granaatinslag bij de bevrijding van Den Bosch in 1944 was de constructie zo slecht dat de aanbouw noodzakelijkerwijze steen voor steen is afgebroken. Dit gedeelte is weer geheel in de oude stijl herbouwd met behoud van de bijzondere houten kap met tongewelf. In de tuin naast de keuken treffen we ook nog een betegelde waterkelder aan. De pomp in de keuken was hierop aangesloten. Vanuit de keuken voert een stenen trap naar een derde kelder onder de woonkamer, weer met tongewelf, maar ditmaal in dwarsrichting, die daar vanaf eind achttiende/begin negentiende eeuw zit. In de buitenwand is een gat geboord dat laat zien hoe verrassend dik de muur is: 78 cm. Wilbert Bouts is daarvan echter niet echt onder de indruk, want, weet hij te vertellen, al dieper wordt de muur steeds dikker, tot bijna twee meter op (middeleeuws) funderingsniveau. In de week die de heftige slag om Den Bosch heeft geduurd hebben hier heel wat mensen geschild. Nu nog wordt af en toe aangebeld door mensen die hier indertijd hebben geschild en de bewuste kelder nog wel eens willen zien, vertelt de eigenaar.

Bij de oorlogshandelingen van oktober 1944 werden ook twee daken van het oorspronkelijk dubbele huis afgeschoten. De middeleeuwse kap met aan beide zijden een trapgevel, is 'teruggereconstrueerd',

zoals Wilbert Bouts dat beeldend noemt. Maar vanaf de Hinthamerstraat is dit herstel van oude glorie, verscholen achter de latere dwarskap van het voorhuis (149), helaas niet goed waarneembaar.

Eén voor de bel

De reconstructie van de tweede kap laat vooralsnog op zich wachten, want is vooralsnog te duur in een verbouwing die al vanaf 1980 bezig is eigenhandig vorm te krijgen. Eigenhandig ja, want met behulp van professionele machines doet de eigenaar het meeste werk zelf. 'Mijn vader was leraar handvaardigheid. Die heeft ons geleerd alles zelf te maken.' Met zijn studies kunstgeschiedenis en archeologie, en 'zelfs nog een tijdje medicijnen ook, maar dat was niet vol te houden', ging Wilbert Bouts (54), geboren in Eindhoven, nochtans een heel andere kant uit dan zijn vader, zoals blijkt uit zijn *Bureau van Visuele Documentatie* (BVD), van oorsprong gespecialiseerd in documentatie en onderzoek van kunst- en cultuurobjecten. Als zodanig werkt Bouts voor de gemeentelijke dienst Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM), maar ook voor opdrachtgevers uit het hele land. Later is de bedrijfsactiviteit verschoven naar ICT.

Wilbert Bouts heeft het onderhavige pand aan de Hinthamerstraat in 1980 gekocht. De eerste jaren ging het vooral om herstel van achterstallig onderhoud. Dat was hard nodig, maar 'het voordeel dat er weinig aan was gedaan betekende dat nog veel origineel materiaal aanwezig bleek', de basis voor de nodige reconstructies. Grappige bijkomstigheid: 'De totale elektrische installatie bestond uit twee groepen, één voor het hele huis en één voor de bel...'. Minder grappig: 'de waterleiding lekte door het rieten plafond heen'. Een paar ferme tikken met de hamer was al voldoende om het lekje in de loden waterleiding te dichten.

Als een kostbaar kleinood wordt de bel liefdevol bewaard in een vitrinekast die in het achterdeel van de gang staat en waarin een aantal archeologische resten wordt bewaard, zoals fragmenten van een achttiende-eeuwse schouw, die in het achterhuis heeft gezeten, alsook een fragment van een negentiende-eeuwse schouw, die later voor de nodige warmte mocht zorgen. Restanten van middeleeuwse potjes en pannetjes vullen de historie van het oorspronkelijk middeleeuwse pand verder aan.

Oase van rust

Successievelijk is het ene na het andere vertrek onderhanden genomen en bestemmingsgereed gemaakt. Momenteel is Wilbert Bouts bezig de ruimte achterin, rechts van de hal annex gang in

*Sfeervolle opname, misschien door het lover, van de niet geres-
taureerde zijgevel en het hangkamertje boven een minder frisse
Binnendieze, ca. 1955. (Foto: Stadsarchief, collectie Roelands)*

het tweede achterhuis, te transformeren tot een ongetwijfeld gezellige woonkamer, waarop de reeds herbouwde keuken logischerwijze aansluit. Maar in de rotzooi die verbouwen teweegbrengt is het door de dertig jaren heen binnenshuis een trekken en 'kamperen' geweest naar bruikbare locaties om te overleven. 'Op een gegeven moment hadden we de keukenvoorziening boven om beneden de keuken te kunnen herbouwen. En nu is de keuken hét rustpunt in huis', illustreert Wilbert Bouts de situatie. Bovendien beschikken ze over een prachtige binnenstadstuin langs de Binnendieze, een oase van rust, royaal bemeten, want: groot genoeg om tijdens de open-tuindag meer dan 600 bezoekers te verstouwen.

Na het verlaten van deze wonderlijke combinatie van woonvormen verdient buiten de voorgevel met de drie voordeuren nog een laatste blik. Drie identieke voordeuren met – want daar gaat het om – drie identieke roosters. Alleen die van nr. 155 is origineel. Ergens in Friesland heeft Wilbert Bouts dit origineel laten kopiëren ter vervanging van het lelijke jaren '50 smeedwerk dat de voordeuren van 151 en 153 eerder ontsierde.

Tenslotte: nieuwsgierig naar wat er dan achter de voordeur van Hinthamerstraat 155 steekt? Het blijkt een hele lange gang die naar een zelfstandig achterhuis leidt, dat zich achter Hinthamerstraat 153 bevindt.

Memoires van Max Cahen

Door oorlog en jodenvervolgning getekend

Ottie Thiers

Max Cahen (1905-1995) was de jongste telg uit een Bosch Joods fabrikantengezin. Kort na het uitbreken van de oorlog trouwde hij met de eveneens Joodse Jet Elion. Zij vestigden zich in de Marggraaffstraat in Vught. De oorlog dreef hen verschillende kanten op. Jet dook onder in het Bredase Moederheil, een tehuis voor ongehuwde moeders. Hier werd hun dochter Truus geboren. Max werd, met tegenzin, lid van de Joodse Raad. Bovendien werd hij inkoper voor het Philips Kommando in Kamp Vught, in dienst van de ss. Hij verkeerde daardoor in een unieke, bizarre positie. Hij kon, als Jood met ster, het kamp in en uit en reisde door heel Nederland. Eerst vanuit zijn eigen woning, later als gevangene vanuit het kamp. Uiteindelijk werd ook hij afgevoerd naar de vernietigingskampen. Cahen overleefde ternauwernood en keerde terug naar Vught, naar zijn vrouw en dochter, naar hun leeggestolen huis.

In de jaren zeventig schreef hij zijn memoires, in twee delen. Een deel op verzoek van Lou de Jong, over het Philips Kommando, en een meer persoonlijk deel voor zijn kinderen en kleinkinderen. Dat ook anderen er ooit belangstelling voor zouden hebben, verwachtte hij toen niet. Zijn memoires zijn nu samengevoegd, bewerkt en uitgegeven. Dochter Truus vulde ze aan met het verhaal van haar moeder.

Max Cahen had zo'n fenomenaal geheugen dat je als lezer bijna vergeet dat je geen dagboek leest, maar decennia later opgetekende herinneringen. Zijn boek sleurt je mee, net zoals de kampdagboeken van David Koker en Klaartje de Zwarte-Walvisch dat doen. Toch zijn er een paar belangrijke verschillen. De beide dagboekschrijvers vertellen

Persoonsbewijs van Ir. Max Cahen met 'J'.

vanuit hun persoonlijke beleving. De lezer kan in hun huid kruipen, door hun ogen kijken, maar ziet, net als zij, niet veel verder dan het prikkeldraad. Cahen houdt meer afstand, maar biedt een ruimer perspectief. Hij kwam overal, zag en hoorde meer, doorzag ook meer. In afgemeten zinnen beschrijft hij een absurde, wrede wereld. Meestal beperkt hij zich tot feiten, hij probeert zich te onthouden van een oordeel. Zijn gevoelens benoemt hij zelden, maar al lezend had ik het gevoel over een dun laagje gestolde lava te wandelen.

Dan is er nog een groot verschil met de beide dagboekschrijvers. Zij overleefden niet, voor Cahen was er een terugkeer. De pro-

blematiek daarvan leverde mij de meeste stof tot nadenken. Zoals over de vraag waarom zijn woede over de gebreken van de bevrijding groter lijkt dan die over de horror van de oorlog. En in hoeverre je de aansluiting weer vindt bij al die anderen die hun eigen, totaal andere oorlog beleefden.

De bijdrage van dochter Truus was mij zeer welkom. Zij vertelt het ontbrekende verhaal van haar moeder, dat veel minder spectaculair is, maar zeker zo indringend. Horror van de bevrijding, dat is wat ik er in lees. De oorlog liet bij haar ouders blijvende littekens na. 'In mijn bijzijn', schrijft Truus, 'leek het universum van oorlogsherinneringen waarin een ieder van hen opgesloten zat altijd onoverbrugbaar' (p.165).

Ik heb dit alles opgeschreven... Vught-Auschwitz-Vught. Memoires van Max Cahen 1939-1945, red. Truus Wertheim-Cahen, Ruud Weissmann, René Kok, Jeroen van den Eijnde en Theo Hoogbergen ('s-Hertogenbosch 2010).

Geboortegrond

'De oceaan stort zich tweemaal per etmaal met gigantische golven uit over het land, zodat men zich bij deze eeuwige strijd van de natuur afvraagt of dit stuk grond tot het land of tot de zee behoort. Op de heuvels of beter gezegd, op met handen opgehoogde woonplaatsen (de terpen) leeft daar een ongelukkig volk. Bij vloed zijn het net schepelingen, bij eb eerder schipbreukelingen.'

Dit schreef Gaius Plinius Secundus maior in de eerste eeuw na Christus over de bewoners van de Nederlandse kusten. Voor iemand die de keurige Romeinse steden vol prachtige bouwwerken van natuursteen gewend was, moet de strijd van deze ploeterende barbaren op dit modderige maaiveld een deerniswekkende aanblik hebben geboden. Niet dat Plinius het schouwspel met eigen ogen heeft gezien. Hij baseerde zich op verhalen van Romeinse soldaten die in onze streken waren geweest. Voordat de Romeinen in onze contreien kwamen, woonde men al vele millennia in houten huizen waarvan de vlechtwerkwanden waren besmeerd met leem. Natuursteen komt in ons land maar weinig voor dus veel keus was er niet. Hoewel lemen wanden heerlijk koel zijn in de zomer en warmte vasthouden in de winter, spoelen ze door de aanhoudende regen makkelijk weg. Regelmatig bijsmereken was dus absolute noodzaak. De Romeinen brachten de

kennis van het bakken van tegels en dakpannen mee naar de Lage landen maar het lijkt erop dat deze kennis niet werd overgenomen door de lokale bevolking. Toen de Romeinen in de vijfde eeuw na Christus het lage land verlieten, duurde het tot circa het einde van de twaalfde eeuw voordat de eerste bakstenen hun intrede deden.

De klei, die via de grote rivieren en de gigantische golven van de zee overvloedig in ons land werd achtergelaten, bleek een prima grondstof voor het maken van bakstenen. Aanvankelijk werden de grote bakstenen, kloostermoppen genaamd, gebruikt voor belangrijke bouwwerken zoals kerken, kloosters, kastelen en stadsmuren maar toen de verstedelijking grotere vormen aannam en men zocht naar manieren om de houten huizen duurzamer te maken en steden te beschermen tegen de alles verwoestende stadsbranden, kwam men als vanzelf bij de baksteen uit. Terugkijkend kunnen we gerust stellen dat de baksteen een groot succes is geworden.

Weinig mensen realiseren zich dat wij inmiddels omringd zijn door vele miljarden bakstenen. Wie nu in de binnenstad van Den Bosch loopt ziet overal bakstenen en zelfs waar men ze niet ziet, zijn ze toch aanwezig. De dunne pleisterlaag met schijnvoegen die veel op de gevels in de binnenstad zit, moet de indruk geven dat men kostbare natuursteen heeft gebruikt. In feite is het niet meer dan een goedkope truc om de ordinaire bakstenen in de gevel te verhullen. Niet alleen de huizen maar ook de stadsmuur en de vestingwerken zijn opgetrokken uit

Vervaardiging van bakstenen in de late middeleeuwen.

duizenden bakstenen. Hoewel er bovengronds niet altijd veel meer van te zien is, zitten ondergronds nog tot grote diepte metersdikke funderingen. Bedenkt u zich eens dat die miljarden bakstenen stuk voor stuk uit de klei zijn getrokken en door de eeltige handen van ontelbare generaties kleiwinners, baksteenbakkers en metselaars zijn gegaan. En dan hebben we het nog maar niet over de plavuiten op de grond en de miljoenen dakpannen die onze bakstenen bouwwerken waterdicht maken.

Plinius zou zeer tevreden zijn geweest als hij had gezien hoe dit volk haar glibberige geboortegrond gebruikt heeft om er stenen van te bakken en een huis, een stad en een bestaan mee op te bouwen. Met Plinius zelf liep het minder goed af. Hij stierf op het strand vlakbij Napels toen kort na de uitbarsting van de Vesuvius in 79 na Christus, gigantische golven van vulkanisch as zich over het land uitstortten...

Jozef Hoekx (1936-2011)

Jarenlang heb ik met Jozef Hoekx samengewerkt, nadat ik in 1981 bij het Bossche Stadsarchief begon. Hoekx, afkomstig uit een Tilburgs notarisgezin, was daar toen al geruime tijd werkzaam. Hij studeerde rechten in Nijmegen, maar de vonk sprong niet over. Jurist: nee. Historicus en archivaris: ja! Overigens lag het studentenleven hem wel, vooral wanneer het een vrolijke boel was, en ik kreeg de indruk dat zijn medestudenten hem daarbij niet konden en wilden missen.

Jozef arriveerde in 1962 als stagiair onder gemeentearchivaris Louis Pirenne. Dat waren nog eens tijden... Jozef diende toestemming te vragen om het depot met het (zeer) oude papier te mogen betreden. Om zijn werk naar behoren te vervullen, beschikte hij over een schrijfmachine en een kwartslamp. De aimabele heer Kuijer volgde Pirenne op en toen die met pensioen ging kwam ik in beeld. Niet als diens opvolger maar als eenvoudige klerk. Joan van Albada was zojuist aangetreden als gemeentearchivaris en er ging een wel heel nieuwe wind waaien. Van Albada bleek een minister van Buitenlandse Zaken en in de 'Animal Farm', met circa 15 medewerkers, was het Jozef die de boel bij elkaar hield. Ook in het nieuwe gebouw aan de Bloemenkamp was Hoekx een graag gezien mens die zich ten doel stelde het Oud Administratief Archief van de stad te ordenen en te beschrijven.¹

Daarnaast waakte hij over het archief van de kathedraal dat zich in de Sint-Jan bevond. Dat betekende echter niet dat Jozef alleen en tot

over zijn oren in het oud papier bedolven zat en slechts interesse had voor wat onze voorgangers in 1315 opschreven. Jozef was een mens voor wie de ander centraal stond. Ik denk bij Jozef al snel aan een eigenschap die je niet overal tegenkomt: trouw. Doen wat je zegt. Ook zijn gevoel voor humor was kenmerkend. Hij hield van grappen waar je even over moest nadenken. Ik roem diens hulpvaardigheid en ongelooflijke kennis. Hoeveel collega's, bezoekers van de studiezaal en 'bellers' vroegen hem niet om raad? Hoekx wist nog wel een akte uit 1526, een dossiertje uit 1794 of een weggestopte maar belangrijke brief van een lakenkoopman, ooit geschreven op Sint-Juttemis. Hij was een bovenmeester in de edele kunst der paleografie. De onmogelijkste haal van een ganzenveer of een veertiende-eeuwse afkorting (het 'beruchte' Bosch' Protocol!) was voor hem een peulenschil. Zijn bril ging op en af en nog eens op en af – Hoekx was slechtziend – en dan volgde de oplossing. Jozef gaf ook geregeld raad, en niet alleen op zijn vakgebied. Hij was een luisteraar die 'tobbers' een hart onder de riem stak, en wie van ons tobt er nou niet eens? Jozef was gewoon een aardige kerel die ook als chef altijd zichzelf bleef. Na het vertrek van Albada was hij als adjunct-archivaris hét aanspreekpunt. Medewerkers met grote en kleine problemen wisten hem altijd te vinden en Jozef zocht hen ook op. Van Jozef kwam ik als gereformeerde jongen veel over het Roomse leven te weten. Zo meende ik dat katholieken op vrijdag altijd vis moesten eten.

Hoekx vertelde me dat veel katholieken dispensatie ontvingen. Ze mochten taling eten. Deze eenden brengen immers een groot deel van hun leven onder water door! Was Jozef rooms? In ieder geval zong hij regelmatig uit volle borst: *Roomsen dat zijn wij, met ziel en met hart. Roomsen dat zijn wij met woord en daad. Ook als eenmaal het stervensuur slaat.*

Toen ik het bericht ontving dat Jozef was getroffen door een hartinfarct, vertoefde ik aan het Meer van Galilea met zicht op de Berg der Zaligsprekingen. Klonk daar niet ooit: 'Zalig de Zachtmoedigen'? Het was een voorrecht om deze erudiete, bescheiden en warme man te mogen kennen en met hem te mogen samenwerken.

Noot

- ¹ Jozef Hoekx en Valentijn Paquay, *Inventaris van het archief van de stad 's-Hertogenbosch 1262-1810*, 2 dln. ('s-Hertogenbosch 2004).

Nieuws van het Stadsarchief

Aanwinsten

- Archief van de Orthense fok- en controlevereniging, 1924-1968, 0,3 m
- Archief van Vereniging De Tukkers Den Bosch e.o., 1938, 1951-1952, 0,2 m
- Collectie bidprentjes van mevr. Corsten-v. Woensel, ca. 50 stuks
- Enige afleveringen van de tijdschriften *Steeds*, *Kleintje Muurkrant* en *Brabants Kakblad*, jaren 1970, 0,15 m, van R. Rottier
- Aanvulling collectie Den Bosch 800, ca. 1985, 0,2 m, van W. v. Helvoirt
- *St. Jansklokken* (ca. 1920-1940) en *Bisdomblad* (ca. 1965), en enige andere bladen, 0,5 m, van de heer Bol uit Bostel
- Rood album met 19e- en begin 20e-eeuwse carte-de-visitefoto's, als 'beloning' voor H.L. Manders, klerk ter secretarie
- Reclamezeefdrukken van De Gruyter, 6 stuks, van P. Louwhof uit Australië
- 72 cassettebandjes van uitzendingen van het politiek radio-programma 'ros-politiek' van de Rosmalense Omroep Stichting, en 33 singles van veelal carnavalsnummers uit Oeteldonk e.o., van M. v. Heumen
- Een zestal foto's van diverse plaatsen in Den Bosch, in 1922 gemaakt door Kees Spierings
- Een prent toegeschreven aan August Knip van onder andere de Vughterpoot met op de achtergrond de Sint-Janskathedraal
- DVD van de musical 'Eerst koffie' opgevoerd bij de nieuwjaarsbijeenkomst voor de ambtenaren van de gemeente 's-Hertogenbosch, 2011
- CD-Rom met 120 opnamen van de Kruiskamp in de jaren 1970, gemaakt van de dia's van de Rector van Gerwenschool (Kruisboelijn)
- Twee foto's van de binnen- en

buitenzijde van de Vughterpoot (kort voor de afbraak), van mevr. Heessels

- Groot Reclamebiljet voor 'Oud 's-Hertogenbosch in 1909', van de heer Buijnk uit Berlicum
- Een oude foto van Achter de Raam, van de heer H. Smits

Openstelling op zaterdag

Het Stadsarchief is de komende maanden geopend op de zaterdagen 2 juli, 6 augustus, 3 september en 1 oktober, telkens van 09.30-17.00 uur.

Sluiting

In verband met een personeelsactiviteit is het Stadsarchief op vrijdagmiddag 26 augustus vanaf 13.00 uur gesloten.

Expositie Open Monumentendag

Open Monumentendag 2011 zal dit jaar plaatsvinden in het weekend van 10 en 11 september. Thema is *Nieuw gebruik - Oud gebouw*, over herbestemming van monumenten. Op zaterdag 10 september en gedurende de week daarna ('s-Hertogenbosch Maritiem) zal het Stadsarchief diverse grote panoramafoto's van de stad en directe omgeving exposeren in de Citadel, het gebouw van het BHIC.

Nieuws van de BAM

Skeletten op Bastion Baselaar

Ronald van Genabeek

Begin maart werd op Bastion Baselaar, als voorbereiding voor het verplanten van een oude taxusboom, rond de wortelkluit een smalle sleuf gegraven. De kraanmachinist stuitte daarbij onverwacht op enkele menselijke botten en waarschuwde de politie. Toen deze had geconstateerd dat het niet om recent botmateriaal ging, werd de BAM ingeschakeld die meteen een archeologisch onderzoek startte. Al snel bleek het om een kuil te gaan waarin dicht op elkaar gepakt en in meerdere lagen op elkaar een groot aantal skeletten lagen. De vondst van

Fysisch-antropologe Constance van der Linde en archeoloog Patrick van Luytelaar aan het werk op Bastion Baselaar. Tijdens het onderzoek worden de botten zorgvuldig schoongemaakt zodat de houding van het skelet duidelijk wordt en goed bepaald kan worden bij welk skelet elk bot hoort. Vervolgens wordt alles met behulp van een meetraster op schaal ingetekend.
(Foto: BAM)

menselijke skeletten op het bastion was geheel onverwacht omdat onbekend was dat dit terrein ooit als begraafplaats had gediend. Ook de ouderdom van de skeletten was daarom onduidelijk. Jan Buiks van het Stadsarchief wist echter door een snel onderzoek de nodige gegevens boven water te krijgen die aannemelijk maken dat we hier te maken hebben met een massagraf van Franse militairen uit 1794-1795. Zijn bevindingen zijn elders in dit nummer verwerkt in een artikel. Aangezien het archeologisch onderzoek pas kort geleden afgerond werd, is het nog te vroeg om uitspraken te doen over de resultaten van de opgraving. In totaal zijn zo'n 70 skeletten aangetroffen die in zes à zeven lagen op elkaar lagen, zonder doodskisten. Bij het onderzoek is elk skelet zorgvuldig blootgelegd en ingetekend, zodat duidelijk was hoe elke persoon in de kuil lag en welke botten bij elkaar hoorden. In de kuil van ruim twee bij drie meter waren de doden efficiënt neergelegd waarbij de personen om en om met het hoofd naar het noorden of het zuiden kwamen te liggen. In de bovenste lagen echter waren de skeletten met het hoofd naar het westen of het oosten gericht. Het was duidelijk dat er niet erg zorgvuldig met de doden was omgesprongen. Sommige doden lagen op hun buik en soms zelfs op hun zij om een rand van de kuil op te vullen. Er is geen enkel spoor van kleding aangetroffen. Mogelijk hadden de doden alleen een hemd aan of waren ze zelfs naakt begraven. In één geval werd een bronzen ring om een vinger aangetroffen, maar verder zijn geen persoonlijke bezittingen gevonden. Bij de opgraving was continu een fysisch antropoloog aanwezig. Zij heeft vastgesteld dat voorname-

lijk jonge mannen begraven zijn, veel zelfs onder de 20 jaar oud. Dit past in het beeld dat het om militairen gaat. Vreemd genoeg zijn ook enkele vrouwen aangetroffen, maar ook in een leger liepen in die tijd vrouwen rond met diverse functies als verzorgster of marketentster. Over de doodsoorzaak kan nu nog weinig worden gezegd. Bij één persoon werd tussen de ribben een kogel gevonden en tussen de skeletten werden ook nog enkele andere losse kogels aangetroffen. Verder was bij minstens drie individuen een been geamputeerd maar het is niet zeker of dat ook de doodsoorzaak was. Eén persoon had een verwonding op zijn knie veroorzaakt door een sabel of zwaard. Het fysisch-antropologisch onderzoek leverde nog meer gegevens op over de begravenen. Veel personen hadden gedurende hun jeugd meerdere keren last gehad van ziektes of voedseltekort waardoor de aanmaak van tandglazuur was gestagneerd. In de gebitten werden verder vrij weinig gaatjes aangetroffen wat vermoedelijk te maken heeft met de lage gemiddelde leeftijd. Bij enkele skeletten kon vastgesteld worden dat deze personen (stenen) pijpen rookten waardoor er een rond gat in hun gebit was ontstaan. Dit zijn pas heel voorlopige resultaten van zaken die in het veld opvielen. De skeletten zijn nu allemaal geborgen en zullen – nadat ze zijn schoongemaakt – verder worden onderzocht, waarbij gekeken wordt naar leeftijdsopbouw, aangeboren afwijkingen, ziektes en mogelijk de herkomst van de begraven personen. Samen met de historische gegevens bieden ze ons een goed beeld van het leven van de soldaten van het Franse leger en hun sterven in 's-Hertogenbosch in 1794 of 1795.

Het veelkleurige restaurant van de Veemarkt

Maarten Enderman

In 2009-2010 is de Bossche Vee-markthall herbestemd tot congrescentrum. Het door de architect van Gemeentewerken P.H. van Kessel in 1931 ontworpen complex heeft daarvoor een ingrijpende renovatie en facelift ondergaan. Tijdens de werkzaamheden is door de BAM in het restaurant een inventariserend kleurhistorisch onderzoek uitgevoerd om, in samenhang met het herplaatsen van de glas-in-lood-ramen, het oorspronkelijke kleurenschema te reconstrueren.

Het restaurant oogde bij aanvang van de renovatie niet bijzonder (afb. 1). De grote ruimte viel wel op door zijn blauwe tegellambrisering en muurschildering boven de balie aan de oostzijde. De grauwe vloertegels en het geknikte plafond van schrootjes zorgden voor een weinig monumentale beleving. Door het plafond waren de boogspanten van gelamineerd hout grotendeels en het houten gewelf geheel aan het zicht onttrokken. Uit de opzet van de tegellambrisering rees het vermoeden dat de ruimte in opzet waarschijnlijk een veelkleurige interieurafwerking heeft gehad. Zo was de betegeling uitgevoerd met een baksteen rode plint, waarboven een blauw veld tussen zwarte banen was aangebracht. In het veld werden met gele tegels patronen getoond. Bestudering van historisch fotomateriaal liet op de diverse interieurelementen verschillende tonen grijs zien, wat eveneens een aanwijzing voor kleurcontrasten was. Voordat met het vrijleggen van de verschillende verflagen werd begonnen, is eerst gekeken of er

Boven: afb. 1. Het restaurant gezien richting de balie kort voor aanvang van de renovatie. (Foto: BAM)

Onder: afb. 2. Detail van het restaurant tijdens een fietsententoonstelling in 1968 (met de modellen voor 1969). Goed zichtbaar is het patroon in de tegelvloer. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

Afb. 3. Schetsmatige reconstructie van de kleurafwerking in het restaurant bij de aanvang in 1931. (Tekening: BAM, M. Enderman)

Afb. 4. Detail van het gerenoveerde restaurant aan de zijde van de voormalige vee-markthal. Op de spanten, de kozijnen en ramen en op het plafond zijn de oorspronkelijke kleuren teruggebracht. (Foto: BAM)

nog ruimten in het gebouw waren waar mogelijk nog iets van het oude interieur zichtbaar was. Zo kon worden vastgesteld dat de terracottarode plint onder de lambriserings ook in de vestibule ten noordoosten van het restaurant aanwezig was en aansloot op een geel met rode tegelvloer. Analooft daaraan, bevestigd door een foto uit 1968, moet de vloer in het restaurant bestaan hebben uit gele velden die door banen van rode tegels ter plaatse van de spanten van elkaar gescheiden werden (afb. 2). Naar kleur is vervolgens gezocht op het pleisterwerk boven de lambriserings, de kozijnen, deuren en ramen, de spanten en het houten tongewelf dat achter het schrootjesplafond nog aanwezig bleek. Behalve bij de deuren kon worden vastgesteld dat alle elementen vier maal waren geschilderd. Voor de eerste schildering bleken glansverven te zijn gebruikt, mogelijk in aansluiting op de tegellambriserings. Het gewelf was in opzet okergeel, waarbij in elke travee de drie latten over de stuiknaden groen waren geverfd. Daarmee ontstond een wisselwerking met de tegelvloer en het gewelf. De scheiding met terracotta tegels in de vloer werd op dezelfde wijze doorgezet in de spanten die een baksteen rode kleur bleken te hebben gehad. In een iets lichtere vorm kwam het geel ook terug in de vensterkozijnen en ramen. Als kader en in contrast met de spanten was het pleisterwerk hier omheen hel rood van kleur. Het oorspronkelijke kleurbeeld van de deuren kon niet met zekerheid worden achterhaald. Vermoedelijk is dit het gevolg van de paumelles waarop ze werden afgehangen. De deuren kunnen daardoor eenvoudig worden verwijderd en voor het schilderen schoon gekrabbd. De indruk bestaat echter dat de deuren geel waren, net als de ramen. Ook

de deurkozijnen aan de zijden van de hal waren in deze kleur geverfd. De deurkozijnen aan de zijde van de bar, die zijn afgewerkt met een bolle profilering, waren in opzet zwart geschilderd. Daarmee sloten ze aan op de zwarte banden die de blauwe tegellambriserings begremsden. Uit het bovenstaande blijkt dat het restaurant van de voormalige veemarkt in opzet een bijzonder kleurrijk voorkomen had, gedomineerd rood, geel en in iets mindere mate blauw, met bescheiden groene accenten (afb. 3). Rood en geel vormden smalle en brede banen in de dwarsrichting van de zaal, onderbroken door de horizontale blauwe band van de tegellambriserings. Een dergelijke kleurstelling is in de jaren twintig en dertig niet ongewoon en past ook bij de traditionele stijl van het gebouw met invloeden van de Amsterdamse School. In samenhang met de verdere inrichting en modernisering van het complex is er uiteindelijk voor gekozen om de oorspronkelijke opzet niet volledig te reconstrueren. Wel zijn de spanten baksteen rood geschilderd, het akoestische gewelfde plafond okergeel en de kozijnen, ramen en deuren geel (afb. 4). Met het teruggeplaatste glas-in-lood en de strakke eigentijds vormgegeven meubels heeft het restaurant weer een geheel eigen en bijzonder karakter gekregen.

Nieuws van de Boschboom

Na een drukke aprilmaand, waarin het Groot Bosch Dictee, een lezing over de Sint-Jan en daaropvolgend de excursie naar Mechelen, de jaarvergadering en een lezing over de tapijten van Jheronimus Bosch in het Art Center plaatsvonden, gaan we op de laatste zondag van juni met een aantal leden naar het vestingstadje Grave. Hier bewaken de kanonnen *l'Intriguant* en *le Partisan* nog steeds de vaart over de Maas. Via de monumentale classicistische vestingpoort komen we in het Graafs Museum, waar een der 'cloveniers' ons een uiteenzetting zal geven over de historische perikelen van het stadje, dat door zowel Alva als Oranje, Parma en Maurits begeerd, beschoten of veroverd is. We zullen rondwandelen door de schilderachtige straatjes met hun vele Dordtse geveltjes, langs de Sint-Elisabethkerk met haar weelderige barokmeubilair en de oude kapel van het Begijnhof bezoeken.

Bovendien zal in deze periode een delegatie van het Leuvens Historisch Genootschap naar 's-Hertogenbosch komen om samen met De Boschboom de voorbereidingen te treffen voor een tegenbezoek van hun leden aan onze stad. Uiteraard zullen wij onze uiterste best doen om hen gastvrij te ontvangen, evenals destijds bij de excursie naar Leuven ons ten deel viel. Dit bezoek wordt in het najaar verwacht.

Tijdens onze jaarvergadering hebben wij van twee bestuursleden afscheid genomen en zijn drie nieuwe toegetreden. Het bestuur gaat dus weer op volle sterkte aan de slag om u een interessant en boeiend verenigingsjaar te bieden.

Over grenzen denken

...van drukwerk zodat u in uw dagelijkse communicatie hoogwaardige middelen kunt inzetten in allerlei vormen

...van digitaal drukwerk zodat u kunt werken met kleine oplages of producties op maat, snel geleverd en van hoge kwaliteit

...van fulfilment zodat uw producten in de juiste combinatie, correct en op tijd bij uw klanten aankomen

Biblo DRUKKERIJ **van Gerwen**

De Grote Beer 10
5215 MP 's-Hertogenbosch

Telefoon (073) 594 47 44
Fax (073) 594 47 55

www.biblovangerwen.nl

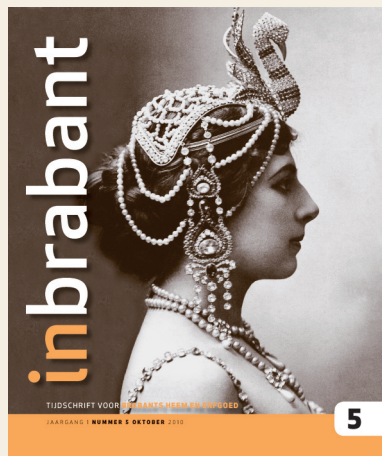
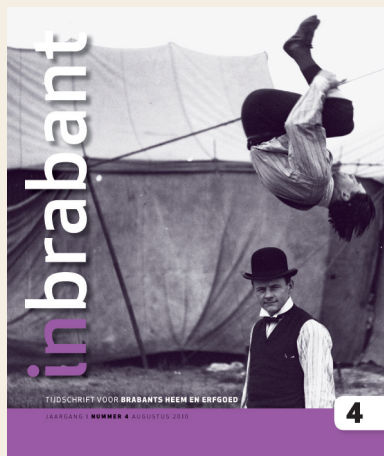
interesse?

In Brabant toont u het Brabantse erfgoed in al zijn rijkdom én rijkheid. Zes keer per jaar, volledig in kleur en op een wijze die beeldenpracht koppelt aan inhoudelijke verdieping.

Bent u nieuwsgierig naar meer *In Brabant*?

Vul dan snel onderstaande bon in.

**3 x
voor slechts
€ 10**

Ja, ik neem tot wederopzegging een abonnement op *In Brabant* en betaal na ontvangst van de factuur

☐ € 24 voor een jaargang van zes nummers

☐ € 19,50 voor een jaargang van zes nummers, want ik ben lid van de volgende bij Brabants Heem aangesloten heemkundekring:

Ja, ik neem een proefabonnement op *In Brabant* en betaal na ontvangst van de factuur

☐ € 10 voor drie nummers

Abonnementen kunnen ingaan in het lopende of eerstvolgende kalenderjaar. Berekening geschiedt per kalenderjaar. Wanneer opzegging de uitgever niet uiterlijk 1 december bereikt, wordt het abonnement automatisch voor het nieuwe kalenderjaar verlengd.

Wilt u een abonnement cadeau geven? Neem dan contact op met Erfgoed Brabant via tel. 073 – 615 62 62. Of kijk op www.erfgoed-brabant.nl voor meer informatie.

Naam

Adres

Postcode en woonplaats

Telefoon

Handtekening

Stuur deze bon (of een kopie ervan) in een envelop naar Erfgoed Brabant, antwoordnummer 10032, 5200 VB's-Hertogenbosch, o.v.v. Tijdschrift *In Brabant* (een postzegel is niet nodig)

Bossche Omroeper, 20 mei 1931...

DE KRANT OP ZONDAG

Bossche Omroep

advertentie@bosscheomroep.nl Tel. (073) 613 51 36

Colofon

Bossche Bladen is een driemaandelijks uitgave van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de Gemeente 's-Hertogenbosch, de Cultuurhistorische vereniging 'De Boschboom' en het Noordbrabants Museum.

Redactie

Jan Buiks (eind- en beeldredactie)
Ronald Glaudemans
Ed Hoffman
René Kok
Pascal Viskil
Aart Vos (hoofd- en beeldredactie)
Greet Welten

Vaste medewerkers

Frank Finkers
Jac.J. Luyckx
Stefan Molenaar
Jos Swanenberg

Redactieraad

Rudie van Eekert
Rolf Hage
Hans Meester
Fiona Zachariase

Redactieadres en informatie

Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Postbus 12345
5200 GZ 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 95

Abonnementen

€ 18,- per jaar
Alle correspondentie over abonnementen:
Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Antwoordnummer 31
5200 WB 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 75
Beëindiging van het abonnement:
Schriftelijk, 1 maand voor het nieuwe kalenderjaar

Losse nummers

Via de boekhandel of Stadsarchief:
€ 5,- (excl. portokosten)

Advertenties

Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Anne-Marie Aarts-Frederix,
telefoon: (073) 615 52 95

Vormgeving en opmaak

Nika grafische vormgeving, Vught

Druk

Drukkerij Biblo van Gerwen 's-Hertogenbosch

Copyright

Stadsarchief 's-Hertogenbosch, juni 2011

Publicatie of overname van artikelen (geheel of gedeeltelijk) is slechts toegestaan met schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 1389-9074

Foto omslag voorzijde

Op 22 september 1794 omsingelden de Fransen 's-Hertogenbosch. Een houthutser-batterij bij Klein Deuten, ongeveer 1500 meter vóór de Sint-Janspoort, bestookte de stad. Na drie weken gaf Den Bosch zich over. J.A. Knip tekende in de nacht van 24 op 25 september het bombardement. In 1800 werkte hij dit uit tot een schilderij, waarvan hier een detail getoond wordt. Het schilderij bevindt zich in het Rijksmuseum in Amsterdam. (Foto: Stadsarchief)

Foto omslag achterzijde

In de maand mei, wanneer velen een pelgrimage naar de Maagd ondernemen, wordt het beeld van Maria naar de noordbeuk van de Sint-Jan verplaatst. Dit waterverfschilderij van Hendrik de Laet (1900-1980) wordt in het Stadsarchief bewaard.

Noordbrabants
Museum 's-Hertogenbosch

's-Hertogenbosch

